

«Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» муниципалдыг районунуң
муниципалдыг бюджеттиг өөредилге чери
Бай-Тал сумузунуң муниципалдыг бюджеттиг өөредилге чери Н.С.Конгар аттыг
ортумак ниити билиг школазы

**Ниити өөредилге черлеринге
кол ниити өөредилгениң «Төрээн (тыва) дылга»
АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММАЗЫ
(5-9 класстар)**

НШХИ-туң смелээни программазынга ундезилеп тургускан:
тыва дыл, чогаал башкылары Хертек С.М., Дамбий А.А., Иргит Ш.Б.

Бай-Тал - 2024

ББК83.3 С(Тув)

Т 59

Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының Национал школа хөгжүдөр институтунун Өөредилге-методиктиг чөвүлели сүмелээн.

Тургузукчулары: *К.Б. Доржу* филология эртемнеринин кандидады, доцент, НШХИ башкырыкчы эртем ажылдакчызы; *Ч.А. Сарыглар* Кызылдың 9 дугаар гимназиязының дээди категорияның башкызы.

РЕЦЕНЗЕНТИЛЕРИ:

Н.Д. Сувандии; филология эртемнеринин кандидады, доцент; *М.Н. Ооржак*, дээди категорияның тыва дыл, чогаал башкызы

Эртем талазы-биле редактору: *М.В. Бавуу-Сюрюн*, филология эртемнеринин кандидады, профессор

Төрээн (тыва) дыл. Кол ниити өөредилге. Чижек ажылчын программа./
тургузукчулары К.Б. Доржу, Ч.А. Сарыглар. – Кызыл: НШХИ, 2019. – 54 ар.

➤ Тургузукчулары: К.Б. Доржу, Ч.А. Сарыглар, 2019

КОЛ НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ

Кол ниити өөредилгениң «Төрээн (тыва) дыл» эртеминге ажылчын программа

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Программаның ниити характеристиказы

Кол ниити өөредилгениң төрээн дылга чижек программазын Федералдыг күрүнениң өөредилге стандартының негелделеринге дүүштүр тургускан (РФ-тиң Өөредилге яамызының дужаалы, декабрь 17, 2010, № 1897). Ол ышкаш Ийиги салгалдың федералдыг күрүне стандартында көрдүнгөн Ниити өөредилгениң утка-шынарының үндезин өзээнге болгаш Кол ниити өөредилгениң түннелдериниң негелделеринге даянган *“Примерные программы по учебным предметам. Русский язык. 5-9 классы.”* (2010) деп программаны үндезин кылдыр алган болгаш Россияның Өөредилге болгаш эртем яамызының 2014 чылдың декабрь 29-та үндүргени 1644 дугаарлыг база 2015 чылдың декабрь 31-те үндүргени 1577 дугаарлыг дужаалдарында көрдүнгөн өскерилгелерни өөренип көргөн. Ук материалдарда эге ниити өөредилгениң чижек программазын уламчылаар болгаш кол ниити өөредилгени улам сайзырадырының бүгү талалыг кылдыныгларын боттандыраар программазының кол идеяларын болгаш дүрүмнерин, тыва дылдың онзагай демдектерин барымдаалавышаан, тургускан.

ӨФКС кииргени-биле школа назыны четпээн уруглар, эге болгаш кол ниити өөредилгениң тыва дылды өөредириниң чугула принциптеринге оларның чада аайы-биле үзүктел чок болгаш сырый харылзаалыы хамааржыр. Ук ажылчын программада өөреникчилерниң кол ажыл-чорудулгаларының хевирлерин улам сайзырадыры көрдүнгөн. 5-9 класстарның өөреникчилериниң интеллектуальдыг болгаш эмоционалдыг талаларында элээн өскерилгелер болуп, сайзырап турар үези болур. Элээди уругларның делегей көрүүшкүнү делгемчип, боттарының үзел-бодалын илередип, бот-тускайлаң ажылдап, чогаадыкчы идекпейи чоорту бедип бар чыдар. Ынчангаш тус эртемни оларның онзагайларын барымдаалап тургускан.

Чижек программа башкының ажылчын программазын тургузарынга кол үндезин болур. Ажылчын программалар болгаш өөредилге номнарының тургузукчуларынга өөредилге курузунуң өскерилбес өзек (албан өөредир) кезээн бо чижек программада айыткан, ынчалза-даа авторлар боттары өөреникчилерниң шингээдип алган билиглер, мергежилдер, чаңчылдарының деңнелиниң аайы-биле таарыштыр өскерттип кылып алганы

өөредилге материалын ажыглап болур. Ук материалдарның утказын делгемчидип азы кезектерге (модульдарга) чарып өөредиринин аргаларын, уругларның хөй янзы ажыл-чорудулгазының хевирлерин тып, өөреникчилерни сайзырадыр, кижизидер, ниитилелдин негелделеринге чаңчыктыралын сүмелеп турар. Аңгы-аңгы хевирниң болгаш угланыышкынның өөредилге черлеринге (лицей, гимназия, кайы-бир эртемни хандыр өөредир школаларга дээш о.ө) ук программага даянып кылдырган ажылчын программаларны ажыглап болур.

Чижек программада кол школага эге ниити өөредилгеде уругларның шупту ажыл-чорудулгазының хевирлерин улаштыр сайзырадыры көрдүнген. Кол школаның тыва дылга программанын база 5-9 класстарның уругларының психологтуг байдалын, назы-харын барымдаалап тургускан.

Ук программада тыва дыл курузунуң аңгы-аңгы чадаларында өөредилгениң сорулгаларының аайы-биле уругларның метапредметтиг, предметтиг, бот-тускайлаң түңнелдерин канчалдыр чедип алыр аргаларын айыткан.

Программа беш кезектен тургустунган:

- «Тыва дыл» эртемниң кол ниити өөредилгениң сорулгаларын чедип алырынга кирир үлүг-хуузу; эртемниң ниити характеристиказы, өөредилге планында туружун айыткан «Тайылбыр бижик»;
- “Тыва дыл” эртемниң кезектериниң аайы-биле өөренир чүүлдери болгаш билиглерин кириген “Кол утказы”;
- «Тыва дыл» эртемни өөренигенин бот-тускайлаң, метапредметтиг, предметтиг түңнелдери;
- «Тыва дыл» курузунда 5-9 класстарга көрдүнген чижек темаларны, оларның аайы-биле уругларның ажыл-чорудулгазының кол хевирлерин; класс бүрүзүнге эртемни каш шакка өөредирин чижеглей хуваап тургускан «Чижек темалыг планнаашкын»;
- Амгы үеде «Тыва дыл» эртемниң башкылаашкынын экижидеринге ажыглаар көргүзүг болгаш немелде материалдарны, техниктиг дериг-херекселдерни айыткан «Эртемниң өөредилге-методиктиг болгаш материал-техниктиг хандырылгазы».

“Төрээн (тыва) дыл” эртемниң кол ниити өөредилгениң сорулгаларын чедип алырынга кирип турар ужур-дузазы

Тыва дыл – тыва чоннуң төрээн дылы, *тыва* этностуң төлээлериниң харылзажылга дылы. Ол ышкаш 1990 чылдың “Тыва АССР-ниң дылдарының дугайында”, 2003 чылдың “Тыва Республиканың дылдар дугайында” болгаш 1991 чылдан

бээр Тыва Республиканың үндезин хоойлузунда орус дыл-биле чергелештир тыва дыл күрүне дылы кылдыр хүлээп алдырган. РФ Конституциясында болгаш дылдар дугайында хоойлуда Россияның чоннарының дең эргелиин магадылаан. “Тыва Республикада өөредилге дугайында Хоойлузу” (1996, 2014) ук эргелерни тодаргайы-биле амыдыралга боттандыраарының оруктарын айыткан.

Россия Федерациязының хөй санныг чоннарының аразында түрк дылдыг чоннарның төлээзи болур тыва чоннуң төрөөн дылы.

Тыва дыл өөредилге, культураның хөй янзы адырларында база ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынмышаан, дараазында хүлээлгелерни күүседип турар:

- тыва чоннуң салгалдарының аразында харылзажылганың база бир аргазы;
- тыва улустуң байлак аас чогаалының болгаш тыва чечен чогаалдың хөй янзы жанрларының шыгжаттынып, кадагалаттынып турар дылы;
- өске эртемнерни шингээди алырынга өзек болбушаан, уругларның бүгү талазы-биле сайзыраарының кол өзээ;
- эртемде чаа ажыдышкыннарның база амгы эртем, төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын) дамчыдар байлаа;
- орус болгаш бүгү делегейниң чечен чогаалының болгаш эртем ажылдарының орус дылдан тыва дылче очулгазының дылы;
- амгы үеде нептереп турар массалыг чепсектер болгаш Интернет четкизинде информация, медээлерни дамчыдар болгаш чыырының кол аргазы болур.

Төрөөн (тыва) дылынга тода, шын база хостуг чугаалажып билири тыва кижиниң бүгү талалыг сайзыралынга, амыдырал-чуртталгазынга, ажыл-агыйынга, эртем-өөредилгезинге чедишкынниг болурунун магадылалын берип турар. Ынчангаш тыва уругларга орус дыл-биле деңге төрөөн дылын билири чугула болганда, ону школа назыны четпээн (уруглар садтарынга) болгаш эге, ортумак база дээди өөредилге черлеринге бедик деңнелге сонуурганчыг кылдыр өөредир. Национал школа тыва улустуң аас чогаалын болгаш тыва чечен чогаалдың байлаан таварыштыр сөс курлавырын байыдып, төрөөн дылынга арыг, чараш, хостуг, албадал чокка чугаалап билир кылдыр келир үениң салгалын өөредип чаңчыктырыр.

Кол школага (5-9 класстарга) төрөөн (тыва) дылды өөредириниң сорулгалары:

- Иштики сагыш-сеткили байлак, бот-медерели бедик, Россияга, ооң иштинде төрөөн Тывазынга бердинген, шынчы; төрөөн тыва дылынга ынак болгаш ону эки билир, хүндүлээр хамаатыны кижизидери;
- төрөөн дылын культураның болуушкуну кылдыр үнелеп көрүп, ону хүн бүрүдө амыдыралга харылзажылганың азы ниитилелде харылзаа тударының кол аргазы деп медереп билип, ажыглаар кылдыр кижизидери.
- төрөөн дылы кижиниң эртем болгаш өөрөдилгениң аңгы-аңгы адырларынга билиг чедип алырының кол аргазы болурун;
- ниитилелде мораль-этиктиг негелделерни, дылдың эстетиктиг үнезин медереп билириниң база кол аргазы кылдыр билиндирери;
- дыл системазының тургузуун, ону ажыглаарының дүрүмнерин, чугааның аянын болгаш литературлуг тыва дылдың кол негелделерин шингээттирери;
- дылдың болуушкуннарын танып билирин, оларны сайгарып, деңнеп, дүүштүрүп, бөлүктөп, үнелеп билир арга-дуржулгазын сайзырадыры;
- аас болгаш бижимел чугаа культуразын сагыырын, чугаа чорударының хевирлерин, аңгы-аңгы байдалдарга дылды ажыглаарын, чугаа этикединиң негелделерин шингээттирери;
- бодунуң ажыглап турары (потенциалдыг) сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажыглаттынып турар грамматиктиг аргаларның хемчээлин делгемчидери;
- чедип алган билиглерин, мергежил, чаңчылдарын өөрөдилге ажыл-чорудулгазынга болгаш хүн бүрүдө амыдыралынга чугаа чорудуп тура, ажыглаар аргаларын улам байыдып сайзырадыры дээш о.ө.

5-9 класстарга түннел хыналда ажылдар азы түннел аттестацияның хевирлери

Кол ниити өөрөдилге черлерин доозуп турда, регионалдыг түннел хыналда ажылдарны кылдыары албан, а түннел күрүне аттестациязын доозукчуларның шилип алганы-биле дужаар. 9 класстың доозукчуларынга регионалдыг түннел хыналда ажылды эдэртиг хевиринге 3 шак (180 минута), а кадыының байдалы-биле кызыгаарлыг уругларга диктантаыны 1 шак (60 минута) иштинде кылдыары көрдүнген. Тыва дылга күрүне шылгалдазын хыналда-хемчег материалдарының негелделеринге чагыртып эрттирери болгаш онаалгаларны 3 шак 55 минута дургузунда күүседир. Бо программа тыва дылга

түңнел күрүне аттестациязының хыналда-хемчег материалдарын тургузарының үндезини болур.

Ниити өөредилгениң национал-девискээр кезээн шиңгээдип алганының түңнелинде өөреникчи ниити өөредилге билиглерин, арга-мергежилин болгаш өөренир ажыл-чорудулгазының аргаларын бедидип болгаш калбартыр аргалыг болур. Ниити билиглерни, арга-мергежилдерни, ажыл-чорудулганың аргаларын, культураның чугула кезээ дег, шиңгээдип алыры өөреникчилерниң сайзыраар болгаш амыдырал-чуртталгага чаңчыгарының чогулчалыг байдалы болур.

Өөредилге эртемниң ниити характеристиказы

Кол школага тыва дыл курузунуң сорулгазы – өөредилгеге метапредметтиг (кандыг-бир эртемниң өске эртемнер-биле холбаазынга даянып өөренири) болгаш предметтиг (тус эртемге хамаарышкан) түңнелдерни чедип алыр дээш, компетенциялар-биле ажылче кичээнгейни угландыраы. Ук ажыл коммуникативтиг, лингвистиктиг болгаш культурологтуг компетенцияларның хевирлеттинеринге болгаш сайзыраарынга салдарлыг.

Коммуникативтиг компетенция (харылзажылга компетенциязы) дээрге-ле чугааның янзы-бүрү хевирлерин шиңгээдип алганы, уругларның назы-харынга дүүштүр аңгы-аңгы байдалдарда шын ажыглаары. Азы, өскээр чугаалаарга, аас болгаш бижимел чугааның үндезиннерин шиңгээдип ап, дылды ажыглаарының мергежил, чаңчылдарын назы-харының аайы-биле өөредилге болгаш ажыл-агыйның өске-даа адырларынга, херек таварылгада база өг-бүлеге, чоок кижилери, эш-өөрү-биле чугаага ажыглап билири болур. Кижиниң улус-биле харылзажып билири чугааның сорулгаларын тодарадып, ооң байдалынга база чугаалажып турар кижизиниң хар-назыны, социал байдалы, туружунга таарыштыр, шын чугаалажырының эптиг аргаларын тып билиринден, херек болза, чугаалажыр аянын өскертип билиринден көстүп кээр.

Өөренип турар тема бүрүзү уругларның логиктиг боданыышкынын болгаш чугаазын сайзырадырынга салдарлыг болур ужурлуг. Тыва дыл кичээлдеринге өөреникчилерниң чугаазын *үш угланыышкынга* чагыртып сайзырадыр.

Бир дугаар угланыышкын – тыва литературлуг дылдың нормаларын шиңгээдири: шын адалганы сагып, сөстөрниң хевирлерин, сөс каттыжыышкыннарын болгаш домактарны шын тургузары, сөстөрни ооң лексиктиг утказынга болгаш ажыглап турар стилинге дүүштүр ажыглаары. Тыва литературлуг дылдың нормаларын сагыры дээрге-ле уругларның чугаазында тыва литературлуг дылдың нормаларынга дүүштүр

хажыдыышкыннарны – диалектизмнерни болгаш жаргонизмнерни – чайладыры, боттарының чугаазында четпес чүүлдерни медресеп билип, сайгарарын хайгаараары.

Ийи дугаар угланыышкын– уругларның сөс курлавырын байыдары. Сөс курлавыры школада шупту эртемнерни кайы хире шингээди алганындан база хамааржыр-даа болза, тыва дыл болгаш тыва чечен чогаал эртемнери онзагай черни ээлеп, улуг ужур-дузалыг болуп турар. Ынчангаш тыва дыл болгаш чогаал кичээлдеринге лексика-биле ажылды, хөй словарь ажылын чорудар. Ол ышкаш уругларны словарьлар болгаш өске-даа тайылбыр номнарны (справочниктер, эртем ажылдары дээш о.ө.) ажыглап билир кылдыр өөредир.

Тыва дылда өөреникчилерниң сөс курлавыры чүгле «Тыва дыл», «Төрээн чогаал» (5-7 класстар), «Тыва литература» (8-9, 10-11 класстар) эртемнериниң эвес, а өске-даа эртемнерниң болгаш класстан дашкаар ажылдарның, хемчеглерниң ачызында байыыр. Хүн бүрүдө сөс-биле ажылды чорудар, билдинмес сөстөрниң утказын тайылбырлаары-биле улуг улустан айтырып, словарьлардан дилеп-тывар ажылды чорудар.

Үш дугаар угланыышкын – аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын шын илередининиң мергежил-чаңчылдарын хевирлээри. Уругларның харылзаалыг чугаазын сайзырадыры дээрге-ле аас чугааның аңгы-аңгы хевирлерин шын тургузары база янзы-бүрү мергежилгелер күүседип, бижимел ажылдар-биле ажылдап тура, сөзүглелди шын тургузары болгаш сөстөрни шын ажыглаары болур.

Тыва дыл кичээлдеринге бир кичээнгей салыр ужурлуг чүүл – уругларның улус мурнунга чүве чугаалап билиринге, кандыг-даа темага, эң ылаңгыя эртем-өөредилге, культура-биле холбашкан-даа темаларга хамаарыштыр бодалын илереткен харылзаалыг аас чугаазын экижидери.

Чугаа сайзырадыр ажылдар үезинде аянныг номчулганы чедип алыры чугула. Харылзаалыг сөзүглелди дыңнап азы аянныг номчуп тура, ында сөстөрниң үн тургузуун шын дыңнап азы тода адап билири, херек черлерге логиктиг ударениени болгаш үн доктаашкынын сагыыры; сөзүглелдин утказынга дүүштүр үнүн бедидип, чавызадып, дүргедип, оожумнадып номчууру азы чугаалаары дээш о.ө негелделерни сагыыр.

Дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле компетенциялар (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) дылды тускай демдектер системазы болгаш ниитилел болуушкуну деп билип, азы, ында ук тускай демдектер чүнү илередип турарын база ооң система болурун болгаш дыл эртемин тускай эртем кылдыр шингээди алганындан ооң кол кезектерин болгаш өзек билиглерин база дыл болуушкуннарын сайгарып билири. Оон аңгыда тыва литературлуг дылдың кол

нормаларын шиңгээдип алганындан; өөреникчи бүрүзүнүн тус-тузунда сөс курлавырын болгаш чугаазының грамматиктиг тургузуун байыдып, шын тургузуп билиринден база хевирлеттинер. Ук компетенция оон аңгыда уругларның сөстөр болгаш фразеологтук каттыжышкыннарны база грамматиктиг хевирлер болгаш синтаксистиг конструкцияларны чугаага ажыглаарының нормаларын чаңгыс аайлажыдып тургузары; шын бижилге болгаш пунктуация талазы-биле (бижик демдектерин ажыглаары) билиглерин улам сайзырадып, лингвистиктиг словарьларның аңгы-аңгы хевирлерин ажыглап билиринден хевирлеттинер.

Тыва дыл башкылаашкынында чугула угланышкынның бирээзи уругларның төрөөн дылынга грамматиктиг болгаш стилистиктиг частырыгларны кылбайн, шын бижип билиринин чаңчылдарына өөредери болур. Орфографтыг, пунктуастыг дүрүмнерже болгаш шын чугаалаарының арга-мергежилдерин хевирлээр теория айтырыгларынче; сөстөрни уткалыг кезектерге шын чарып, чугааа кезектерин ылгап, домак иштинге сөстөрнүн холбааларын шын тургузуп билиринче кичээнгейни күштелдирер.

Бижири нарын азы берге таварылгалар-биле ажылды доктаамал чорудуп, уруглар ук сөстөрни азы морфемаларны шиңгээдип алыры-биле хөй солун аргаларны ажыглаар. Словарь азы лексика-биле ажылга дараазында онзагай аргаларны ажыглаарын сүмелеп болур: аңгы-аңгы сөстөрни темалыг бөлүктөргө каттыштырары; бердинген сөстөр, сөс каттыжышкыннарындан домактар чогаадып, тургузары; чаңгыс дазылдыг сөстөрнүн сөстөр уязын тургузары; кижини бүрүзүнүн бот-тускайлаң словарьжыгаштарын кылып ап болуру; сөстөрнүн тывылган угун сонуургап, оон уjur-утказын тып, тайылбырлаары; словарьлыг диктантыларны чорудары дээш о.ө. Ындыг хевирлиг болгаш оон-даа аңгы онаалгалар азы мергежилгелер уругларның словарь-минимумун (шиңгээдип азы сактып алган турар уjurлуг) быжыглаарына уjur-дузалыг.

Школага өөренип эртер уjurлуг тыва дылдың бүгү материалын уруглар шиңгээдип тура, орфографтыг болгаш пунктуастыг чаңчылдарын быжыглаары-биле шын бижилгениң айтырыгларын доктаамал сайгарып, сайзырадыры эргежок чугула.

Уругларның класска болгаш бажыңга ажылдарын башкының доктаамал хынап турары бир чугула чүүл болур. Оон аңгыда өөреникчилернин частырыгларын база хыналда ажылдарын кичээнгейлии-биле сайгарары оларның билиглери болгаш чаңчылдарын тургузуп база эдеринин талазы-биле башкының чорудар ажылының бир угланышкыны болур.

Өөреникчилернин бот-тывынгыр ажылдаарына тайылбыр литература-биле (справочниктер) ажылдаарына чаңчыктырары база улуг уjur-дузалыг. Шын бижилге болгаш шын адалга база сөстөрнүн уткаларын, хевирлерин тодарадып, ударениезин

ажыглаар талазы-биле бергедээшкиннер туруп келирге, школачыларга таарыштыр тургузуп каан тускай словарьлар болгаш справочниктер-биле ажылдап билир кылдыр уругларны башкының чоорту өөредип, чаңчыктылары чугула.

Культура талазы-биле компетенция (культура-төөгү, шажын-чүдүлгө, езу-чаңчылдар талазы-биле айтырыгларны ыяк билири) өөреникчилерниң төрөөн дылын тыва чоннуң национал культуразының илереттинер бир хевири кылдыр медресеп билири; дылдың чоннуң төөгүзү-биле харылзаалыын ыяк билири. Тыва дылдың өске дылдардан онзагайларын, тыва чугаа этикедин, өске чоннар-биле харылзажып, оларның национал культуразы, төөгүзү-биле холбашкан чүүлдерни билип алыры. Тыва национал культура база ооң-биле холбашкан терминологияны, лексиктиг курлавырны эки билип, культурага хамаарышкан сөстөрниң уткаын шын тайылбырлап билири болур.

Ук программаның «Чижек темалыг планнаашкын» деп кезээнде бердинген материал чүгле теория талазы-биле билиглерни алыры эвес, а оларны херек кырында амыдыралга, аас болгаш бижимел чугаазынга азы харылзажылгага шын ажыглап билирин боттандырыр. Бердинген программаның тургузуу төрөөн дыл курузунуң коммуникативтиг, лингвистиктиг болгаш культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынче угланган. Ында тыва дыл курузунуң аңгы-аңгы чадаларында (фонетика, лексика, грамматика) өөрөдилгениң сорулгаларының аайы-биле уругларның метапредметтиг, предметтиг, бот-тускайлаң түннелдерин канчалдыр чедип алырын айыткан.

Чижек ажылчын программада бердинген материал уругларның чүгле дыл талазы-биле билиг чедип алырынче эвес, а оларны амыдыралга шын ажыглап билиринче угланган. Ынчангаш «Эртемниң кол утказы. Албан шиңгээдир билиглерде» курстуң кезек бүрүзү ийи аңгы блоктан тургустунган:

Бирги блокта (1), дыл болгаш чугаа болуушкуннарының уткаын болгаш ажыглалын тайылбырлап турар дыл эртемниң (азы лингвистиктиг) билиглериниң даңзызы бердинген.

Ийиги блокта (2), ук билиглерни өөрөдирде, ажыглаар өөрөдилге ажыл-чорудулгазының кол хевирлерин киирген.

Бо программаның эң кол угланышкыны – өөреникчилерни кандыг-даа байдалга таарыштыр бодун чаңчыктырып, улус-биле идепкейлиг харылзашпышаан, ажыл-чорудулганың кандыг-даа хевирин чорудуп, аңаа киржип шыдаптар кылдыр чаңчыктылары. Ында уругларны чүгле дыл талазы-биле эвес, өске-даа эртемнерни эки

шингээдиринге белеткеп, бүгү талазы-биле сайзыраңгай хамааты кылдыр кижизидеринин чугула аргаларын айыткан.

Өөреникчини бүгү талазы-биле сайзыраңгай кылдыр кижизидеринин дараазында **кол айтыкчылары (индикаторлары)** көрдүнгөн:

1) өөрөдилгениң харылзаа чорудар (коммуникативтиг) бүгү талалыг кылдыныглары – чугаа чорударының янзы-бүрү хевирлерин билири; үежилери болгаш улуг улус-биле чедимчелиг чугаалажып билири; аас болгаш бижимел чугааны шын хүлээп ап, билип алыры; тургустунган айтырыг бүрүзүнге бодунуң бодалын, туружун тода, шын, уткалыг кылдыр илередири; харылзаажылга үезинде аас болгаш бижимел чугааның өзек нормаларын болгаш тыва чугаа этикединин негелделерин сагыыры дээш о.ө.

2) өөрөдилгениң угаап шингээдир бүгү талалыг кылдыныглары – чөрүлдээлиг айтырыгларны тургузары; барымдааларны идип үндүрери; угаап боданыышкынның логиктиг харылзаазын тургузары; тезисти бадыткаан азы аңаа удурланган бодалын илередири; библиографтыг дилээшкиннерни (немелде литературадан, Интернет четкилеринден болгаш өске-даа немелде тайылбыр номнардан дээш о.ө) чорудары, аңгы-аңгы бижимел материалдардан эргежок чугула медээни уштуп алыры (илередип тывары), чугула болгаш чугула эвес (ийиги чергениң) медээзин тодарадыры; номчулганың кайы-бир хевирин (улуг-каралап, чүгүртү, ханылап номчууру о.ө) сорулгазының аайы-биле шилип алыры; даап бодаашкыннарын, бодалдарын дес-дараалай тургузары; янзы-бүрү медээ дилээр арга-методтарны ажыглаары (ооң иштинде компьютерни ажыглап тургаш, дээш о.ө); медээлерни янзы-бүрү аргалар-биле эде тургузуп, аңгы-аңгы хевирлерге дамчыдып бээри, оларны системажыдып билири дээш о.ө.;

3) өөрөдилгениң башкарылгалыг (регулятивтиг) хөй талалыг кылдыныглары – кылыр дээн чүүлүнүң сорулгазын шын билип, аңаа дүүштүр тайылбырлап билири; кылыр дээн чүүлүнүң планын дес-дараалаштыр чорудары, херек апарганда, ону өскерттип билири; бодунуң кылган чүүлүнге үнелелди берип, бот-хыналданы кылыры; шын эвес харыылапкан болза, ону боду шын кылдыр эдип билири дээш о.ө. Уругларның бүгү талазы-биле сайзыраңгай болурунун кол өзээ чугаа чорударының аңгы-аңгы хевирлеринге үндөзилеттинген болгаш өөреникчилернин боданып чугаалаар арга-шинээн төрөөн дылын дамчыштыр сайзырадыр сорулгалыг тургустунган.

Тыва дылдың чаражы болгаш онзагайы ооң янзы-бүрү байдалдарга ажыглалындан эскертинер. Тыва дылга өөредири чүгле дыл эртемнин билиглерин чедип алырынче эвес, а чугаа культуразын бедидеринче, чугаалажырының ниити дүрүмнерин болгаш чугаа культуразын сагыырынче, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг кижини хевирлээринче угланган болур. Ынчангаш кол школага (5-9 класстар) төрөөн

дылды өөрөнгөнийн түннелинде ортумак (долу) школаның (10-11 класстар) болгаш өске ортумак тускай өөрөдилге черлериниң өөрөдилгезин уламчылаар. Доозукчунуң «Төрөөн (тыва) дыл» эртеминде алган билиглери ооң ниити культуразының деңнелин көдүрөр.

Кол уткалыг шугумнар

Ук программада тыва дыл курузунуң өөреникчилерниң коммуникативтиг болгаш дыл, культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынга ужур-дузалыг *үш уткалыг шугумну* айыткан:

- Коммуникативтиг компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- Дыл талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- Культура талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;

Бир дугаар уткалыг шугум чугаа чорударының мергежил-чаңчылдарының чайгаар хевирлеттинеринге салдарлыг «Чугаа болгаш чугаа чорудары», «Чугаа чорудулгазы», «Сөзүглел», «Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери» деп кезектерден тургустунган. Оларны өөрөнгөн соонда, уругларның улус-биле харылзажырының мергежил-чаңчылдары ала чайгаар хевирлеттинип, сайзырап кээр;

Ийи дугаар уткалыг шугумда дылдың тургузуун болгаш дылдың кезиктериниң ажыглалының онзагайларын көргүскөн «Дыл дугайында ниити билиглер», «Фонетика болгаш орфоэпия», «Графика», «Лексикология болгаш фразеология», «Морфемика болгаш сөс чогаадылгазы», «Морфология», «Синтаксис», «Чугаа культуразы», «Орфография болгаш пунктуация» деп кезектер кирип турар;

Үш дугаар уткалыг шугумда төрөөн дылдың тыва улустуң төөгү болгаш культура-биле харылзаазын көргүзүп турар «Дыл болгаш культура» деп кезек кирип турар.

Көрдүнгөн уткалыг шугумнар аразында чардынмас харылзаалыг болгаш демнежилгелиг. Курстуң кезек бүрүзүн сайгарып көргөш, өөреникчилер чүгле херек билиглерни, эң-не чугула мергежилдер болгаш чаңчылдарны шингээди алыр эвес, чугаа чорударының аргаларын улам делгемчидер, чугаалажырының аңгы-аңгы чаңчыл-мергежилдерин сайзырадыр болгаш төрөөн дыл дээрге катаптаттынмас национал-культурлуг болуушкун деп билип алыр. Ынчангаш курстуң кезектериниң дараалашкаа болгаш өөрөдир шактарның хемчээлиниң чижеглей бердингени ооң чижек программа болуп турарында.

Өөредилге планында «Тыва дыл» эртемнин туружу

Тыва Республиканың девискээринде тыва дыл орус дыл-биле чергелештир күрүне дылы кылдыр хүлээп алдынганын болгаш 2018 чылдың август 3-те үнген “Россия Федерациясында өөредилгениң дугайында” хоойлуда өскерилгелерни барымдаалап, тыва дылды Тыва Республиканың өөредилге черлеринге өөредири көрдүнгөн.

Регионалдыг өөредилге планында төрөөн (тыва) дылды неделяда 3 шакка өөредип болур, ооң иштинде 1 шактытус эртемнерни шынарлыг өөредири-биле өөредилге чериниң шиитпири-биле үлээр кезээнден алырын сүмелеп турар. Ынчангаш бо программаны дараазында шактарга өөредип болур кылдыр чижеглей кылган: 5 класска – 102 шак, 6 класска – 102 шак, 7 класска – 102 шак, 8 класска – 68 шак, 9 класска – 34 шак. Бо программада ниитизи-биле 5-9 класстарга – 408 шакка өөредир кылдыр кириген.

“ТЫВА ДЫЛ” ЭРТЕМИН ӨӨРЕНГЕНИНИҢ ТҮҢНӨЛДӨРИ

Кол школаның доозукчуларының тыва дылдың программанын шингээди ап азы чедип алыр ужурлуг түңнөлдери:

Бот-тускайлаң түңнөлдөр:

- төрөөн чуртунга ынак, ол дээш сагыш чогаары, хөй аймак чоннуг Россияның төөгүлүг эрткен болгаш амгы оруун, ооң чурттакчыларының төрөөн дылын хүндүлээри, оларның салым-чолунга хамаарылгалыын угап билири, Ада-чуртунуң мурнунга харысалгалыг болуру;
- бодунуң кайы аймакка хамаарылгалыын, чонунуң болгаш чуртунуң төөгүзүн, дылын, культуразын билири; бодунуң чонунуң болгаш кижини төрөлгөткөннүң культурун өнчүзүнүң үндөзүннүн билири;
- Россияның болгаш делегейниң чоннарының төөгүзүңгө, культуразыңга, шажын-чүдүлгезинге, езу-чаңчылдарыңга, дылыңга болгаш ыдык-сүзүктөринге хүндүткелдиг, сагыш-сеткилинден эки хамаарылгалыг болуру;
- кижиниң интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяанын база мөзү-бүдүш шынарларын хевирлеп, сайзырадырыңга школага өөредилге үезинде төрөөн дылын дамчыштыр шингээди алырын медресеп билири, билиг чедип алырыңга ук дылдың ужур-утказын тодарадыры, ону тыва чоннуң ыдыктыг, үнелиг эртинелериниң бирээзи деп медресеп билири;
- чүве билип алырыңга сундулуг, бодун сайзырадырыңга болгаш билиин бедидеринге сонургалдыг болуру;
- бодунуң сонургалының аайы-биле мергежилин медреселдиг шилири;

- бодунга таварышкан моралдыг бергедээшкиннерни ажып эртип шыдаары; бодунуң кылдыныглары дээш, харыысалгалыг болуру (чаагай мөзү-бүдүштү хевирлээри, өске улустуң шажын-чүдүлгезин, амыдыралче көрүжүн хүндүлээри, кижиниң амыдыралында мөзү-бүдүш, чүдүлгө, өг-бүлө болгаш ниитилел деп билиглерниң ужур-утказын билири дээш о.ө);
- өөредилгеге харыысалгалыг болурун хевирлээри; күш-ажылга ынак, хөй-ниитиниң чугула ажыл-херээнге киржип билир дуржулгалыг болуру;
- кижиниң болгаш ниитилелдиң амыдыралынга өг-бүлениң ужур-дузанын медресе билири; өг-бүлениң амыдыралының ыдыктыг чүүлдерин бодунга сиңирип, чоок кижилерин хүндүлөп, олар дээш сагыш човап билири;
- делегейде кижилерниң социалдыг, культурлуг амыдыралдың болгаш дылының, иштики культуразының байлаан барымдаалавышаан, бодунуң делегей көрүүшкүнүн амгы үениң эртеминиң, ниитилел практиказының деңгелинге дүүштүр хевирлеп шыдаары;
- өске кижиге, ооң бодалынга, делегей көрүүшкүнүң, культуразынга, дылынга, чүдүлгезинге, боттуг туружунга хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру;
- өске кижиле чугаалажып, ооң биле билчип ап шыдаары;
- ниитилелдиң чурумунга чагыртып билир;
- назы-хар айы-биле школаның бот-башкарылгалыг ажыл-херээнге киржип билири;
- чаагай амыдыралчы дуржулгага даянып, кадык болгаш айыыл чок амыдыралды тудуп шыдаары; берге байдалдарда дузаны кадары;
- Россияның болгаш делегейниң чоннарының уран чүүлүн болгаш чогаалдыкчы ажыл-чорудулгазын таварыштыр эстетиктиг мээ-медерелин сайзырадыры, чараш чүүлдүшүңгээдири (аңгы-аңгы чоннарның езу-чаңчылдарын илереткен чечен чогаалдарны сайгарары, кижиниң иштики делегейиниң чаражын тодарадыры, чогаалдарны номчуксаары, чуруктарны көрүксээри дээш о.ө);
- экологтуг культураның үндөзүннөрин хевирлээри (бойдушту шинчилээри, көдээ ажыл-агыйны билири, бойдушту чуруп көргүзери, аян-чорук кылыры, бойдушту камгалаары);
- тыва дылдың эстетиктиг дээштиин, үнөзүн медресе билири; төрөөн дылынга ынак болгаш ону хумагалап, хүндүлөп, ол дээш чоргаарланыры; ону национал культураның кезээ кылдыр билип, арыг эдилээри; тыва чоннуң национал культура талазы-биле арга-дуржулгазын, билиглерин азы ук культура-биле холбашкан бүгү чүүлдерни школадан төрөөн дылын дамчыштыр шингээдип алыр дээрзин медресе билири;
- дылдың байлак сөс курлавырын болгаш грамматиктиг аргаларын бодунуң бодалдарын болгаш сагыш-сеткилин хостуг илередирде четче ажыглап шыдаары; бодунуң чугаа-домаан хайгаарап, сайзырадып, экижидеринче чүткүлдүг болуру.

Метапредметтиг (эртем бүрүзүндөн чедип азы шингээдип алыр) түннелдер:

Метапредметтиг түннелдерде өөреникчилерниң өске эртемнерге шингээдип алганы билиглер болгаш өөредилгениң бүгү талалыг кылдыныглары (башкарылгалыг, угаап шингээдириниң, харылзажылга чорудар) кирип турар.

Өөреникчилер номчулганың үндезиннерин хевирлээр болгаш сайзырадыр ажыл уламчылаар, янзы-бүрү медээлер-биле ажылдаарының мергежилдерин шингээип ап, төлевилелдер кылырынга, кыска шинчилел ажылдарынга киржир. «Төрээн чогаал», «Тыва литература», «Тываның географиязы», «Тываның төөгүзү», «Улусчу ужурлар» дээш өске-даа эртемнерге улаштыр номчулганың үндезиннерин быжыглаар болгаш улай хевирлээр. Номчуп билири дээрге-ле өөредилгезин уламчылаарынга болгаш бот өөредилгеге, хостуг үезинде номчуттунарынга, ажыл-ишчи амыдыралга белеткениринге дээш оон-даа өске бодунуң моон соңгаар планнарын боттандыраарының аргазы болур. Доозукчуларның номчуттунары ниити делегейни болгаш бодун хүн бүрүде билип ап чоруурунга, ниитилел биле кижиниң аразында таарымчалыг байдалды тургузар харылзааларынга хереглеттинер. Ол ышкаш янзы-бүрү медээлер-биле ажылдаар мергежилдерни өөреникчилер чедип алыр. Олар сөзүглелдерни өскертип, системажыдып, деңнеп, сайгарып, аңаа хамаарыштыр түннелдерни үндүрүп билир; кол болгаш артык медээлерни демдеглед, чугула фактыларны, бодалдарны утказының аайы-биле тодарадып; медээлерниң эң кол чүүлдерин кысказы-биле план, тезистер, таблица, даяныр конспектилер хевиринге көргүзүп шыдаар;

Төрээн дылын өөренип тура, төлевилелдер тургузар ажылдың дуржулгазын албышаан, өөреникчилер боттары ажылдаарынга, идепкейлиг, харыысалгалыг болурунга бодун чаңчыктырар, ажыл чорудулгага сонuurгалдыг, чедиишкинниг болур.

ӨФКС-тиң ортумак (долу) өөредилгезиниң негелделеринге дүүштүрөөредилгениң бүгү талалыг кылдыныгларының үш бөлүүн аңгылап турар: башкарылгалыг, угаап шингээдириниң, харылзажылга чорудар.

Өөредилгениң башкарылгалыг (регулятивтиг) бүгү талалыг кылдыныглары:

1. Өөредилгениң сорулгаларын боду тодарадыр, сорулгаларны шиитпирлээр аргаларны (күүседириниң ажылдарын) билир; ол ышкаш сонuurгал оттурар болгаш аңаа идиг бээругаап шингээдир бодунуң ажыл-чорудулгазын сайзырадыр.

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- амгы үеде болгаш моон сонгаар планнап турар өөредилгениң түннелдерин сайгарар;
- бодунда тургустунуп турар берге айтырыгны (проблеманы) шын билир болгаш ооң иштинден эң-не чугулазын тодарадыр;
- чугула айтырыгны шиитпирлээр тайылбырны идип үндүрер, эртем даап даап бодаашкынын хевирлеп тургузар, төнчү түннелди баш бурунгаар даап билир;
- бир-ле чидиг айтырыгга болгаш ооң болдунар аргаларынга үндезилээн ажыл-чорудулганың сорулгазын салыр;
- ажыл-чорудулганың кол сорулгаларын чедип алыры-биле өөредилгениң аргаларын (күүседириниң ажылдарны) билир.
- дес-дараалашкак базымнарны айтытпышаан болгаш оларга даянмышан, сорулгалыг угланышкыннарны болгаш эң баштай айтыр үндезин ыдыктарны бадыткаар.

2. Өөредилгениң өөредилгениң болгаш угаап шингээдириниң эң-не чедимчелиг аргаларын медреселдиги-биле шиливишаан, сорулгаларын чедип алыр оруктарның планнарын боду тургузуп шыдаар.

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- сорулгаларны чедип алырда, херек өөредиглиг болгаш угаап шингээдир аргаларга (күүседир ажылдары) дүүштүр болгаш оларны канчаар күүседириниң базымнарын тургузары-биле эргежок чугула кылдыныгларны тодарадыр,
- өөредиглиг болгаш угаап шингээдир чүүлдерни бадыткаар болгаш боттандыраы-биле эң-не дээштиг шиитпирлиг аргаларны шилип шыдаар;
- чоокку үениң амыдыралчы планнарын тургуп билир;
- сүмелээн вариантылардан шилип болгаш сорулганы шиитпирлээр аргаларны (күүседириниң ажылдарын)/сорулгаларны чедип алыр дээш, боду аргаларны/аңаа ажыглап болур курлавырларны тывар;
- чидиг айтырыгны (төлөвилел күүседирде, шинчилелдерни чорударда) шиитпирлээр планны тургузар;
- сорулганы шиитпирлээр өөредиглиг болгаш угаап шингээдир аргаларны (күүседириниң ажылдарны) тыварынга тургустунуп турар бергелерни тодарадыр болгаш ону чайладыр аргаларны тывар;
- өске кижилерге практиктиг ажылдарны канчаар шиитпирлеп боттандыраы сүмелээн тайылбырны кылбышаан, бодунуң дуржулгазын тодаргайы-биле бижиир;
- бодунуң хууда өөредилге траекториязын (угаан, күш-шыдал, мөзү-бүдүш талазы-биле кижиниң сайзыралын, сонуургалын, чүнү кылып шыдаарын барымдаалаан өөредилгениң бот-тускайлаң оруун) планнап болгаш эде тургузар;

3. Планнап турар түңнелдери-биле бодунуң кылдыныгларын деңзигүүрлээр, түңнелди чедип ап турар үеде бодунуң ажыл-чорудулгазын хайгаараар, тургустунган байдалдар болгаш негелделер аайы-биле чүвени канчаар кылырының аргаларын тодарадыр, байдалдың өскерилгени-биле бодунуң кылдыныгларын эдер;

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- удуртукчу башкы болгаш эш-өөрү-биле планнап турар түңнелдерин болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын үнелээрининг негелделерин кады тодарадыр,
- планнап турар түңнелдерин болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын үнелээрининг негелделерин системажыдар (оларның иштинден мурнады күүседир чүүлдерни шилиир);
- ажыл-чорудулгазын үнелээри-биле аргаларны ылгап шилиир, сүмелеп турары байдалдар болгаш негелделер аайы-биле ажыл-чорудулгазынга бот- хайгааралды чорудар;
- кандыг чылдагааннар-биле чедиишкинниг болганын азы планнап алган түңнелдерининг чедимче чок болганын бадыткавышаан, бодунуң ажыл-чорудулгазын үнелээр;
- аңгы-аңгы байдалдарда болгаш/азыпланнап алган түңнелдери чедимче чок болганда, өөредилгениң кылдыныгларын күүседире-биле чедимчелиг аргаларны тывар;
- план аайы-биле ажылдап тура, планнаттыг түңнелдерни чедип алыры-биле хүн бүрүнүң ажыл-чорудулгазынга эдилгелерни киирер;
- чедип алган түңнелдерининг болгаш ажыл-чорудулганың үнелел-тайылбырын база ооң төнчүзүнде улам эки чедиишкинниг болурунун аргаларын сүмелээр;
- бодунуң кылдыныгларын сорулга-биле дүүштүрер, херек болза, боду частырыгларын эдер.

4. Сорулганы шиитпирлээр аргаларның күүселдезининг шынын, бодунуң ону шиитпирлээр аргаларын үнелеп билир.

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- өөредилгениң сорулгаларын шиитпирлээр аргаларны (күүседирининг ажылдарын) шын күүседирининг негелделерни тургузар;
- өөредилгениң сорулгаларын чедип алырда, тааржыр аргаларны сайгарып болгаш бадыткаап билир;
- тургустунган үнелелдер болгаш бот-үнелелдинг негелделерин хостуг ажыглаар;

- ажил-чорудулгазының сорулгазынга дүүштүр тургустунган болгаш/азы бодунуң тургузуп алганы негелделериниң аайы-биле бодунуң кылган чүүлдериниң түңнелин үнелээр;

- бодунуң иштики болгаш даштыкы ажыглап болур курлавырларга даянмышаан, шилип алганы арга-биле сорулганы чедип алырының барымдаазын көргүзөр;

- бодунуң өөредилге талазы-биле түңнелдериниң өзүлдезин демдеглээр болгаш сайгарар.

5. Бот-хайгаарал, бот-үнелелдин, шиитпир хүлээп алырының болгаш өөредиглиг база угаап шиңгээдир ажил-чорудулганың медреселдиг шилилгезин боттандыраарының үндезиннерин шиңгээдип алыр;

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- өске өөреникчилер-биле бот-боттарын хынажып турар үезинде бодунуң өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир ажил-чорудулгазын хайгаараар болгаш сайгарар;

- херек кырында болгаш планнап турары өөредилгениң ажил-чорудулгазының түңнелдерин деңзигүүрлээр (деңнештирер) болгаш шиитпирни үндүрер;

- тургустунуп келген өөредилгениң байдалдарынга таарыштыр шиитпирни үнүрер болгаш ол дээш харыысалгалыг болур;

- бодунуң чедишкинниң азы чедишкин чок болганының чылдагааннарын тодарадыр болгаш чедишкин чок болган таварылгада ол байдалдан уштунар аргаларны дилеп тавар.

Өөредилгениң угаап шиңгээдириниң бүгү талалыг кылдыныглары

1. Билиглерни тодарадыр, түңнелдерни тургузар, дөмейлешкек чүүлдерни айтыр, бөлүктээр, оларны бөлүктээриниң үндезиннерин болгаш негелделерин боду тавар, янзы-бүрү харылзааларның чылдагааннарын тодарадыр, логиктиг угаап боданышкынны болгаш түңнелдерни кылыр;

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- кол даяныр сөстүң ылгавыр демдектерин болгаш шынарларын илереткен ооң-биле харылзаалыг сөстөрни тавар;

- кол даяныр сөстүң болгаш ооң-биле харылзаалыг сөстөрниң утка аайы-биле илчирбезин тургузар;

- ийи азы оон-даа хөй чүвөлөрниң болгаш болуушкуннарның ниити ылгавырлыг демдектерин ылгаар болгаш оларның дөмейлешкек чүүлдерин тайылбырлаар;

- чүвелерни болгаш болуушкуннарны бир-ле демдектериниң аайы-биле дөмейлеп, бөлүктевишаан, катгыштырар болгаш оларны түңнээр;
- чугула болуушкунну өске хөй болуушкуннар аразындан ылгаар;
- ниити ылгавыр демдектерни ылгавышаан, чүвелерни болгаш болуушкуннарны деңнээнинге үндезилеп угаап боданыышкынны тургузар;
- болуушкуннарның чылдагааннарын тодарадыр
- янзы-бүрү бодалдарны сайгарбышаан, түңнелди кылыр; бодунуң барымдааларының шиитпирин бадыткаар.

2. Өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир сорулганы чедип алыр аргаларга демдектер болгаш символдарны, модельдерни болгаш схемаларны ажыглап, тургузуп болгаш эде тургузуп билир.

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- эртемнер болгаш/азы болуушкуннар аразында логиктиг харылзааларны тодарадыр, ол харылзааларны демдектер дузазы-биле схемага демдеглээр;
- бодалганың негелдезинге болгаш/азы ону бодаар аргаларга даянып модель/схема тургузар;
- шинчилеп турар чүүлдүң ылгавыр демдектерин айытпышаан, аас-биле дамчыдар, боттук болгаш медээ дамчыдар модельдерин тургустунган байдалдың аайы-биле сорулганы чедип алыр арга кылдыр тургузар;
- таблица, схема болгаш өске-даа допчулай дамчыдар хевирлерде нарын (хөй угаланыышкынныг) медээлерни сөзүглел хевиринче болгаш ол-ла допчулай көргүзер хевирже шилчидер;
- дорт, доора (каксы), удурланышкак бадыткалдарны кылыр;
- тургустунган байдалга, сорулгага болгаш/азы түннел үнелелдин негелделеринге үндезилеп, кылган чүүлүнүң дуржулгазын болгаш өөредиглиг төлөвилелди, шинчилелди (теориялыг, дуржулгалыг) боттандырганын сайгарар/бот үнелээр.

3. Уткалыг номчулга.

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- ажыл-чорудулгазының сорулгазының аайы-биле сөзүглелден херек медээни тывар;
- сөзүглелдин утказын сайгарар, ооң утказын бүрүнү-биле билир, сөзүглелди тургузар;
- сөзүглелде чуруттунган болуушкуннарның аразында харылзааларын тургузуп билир;

- сөзүглелдин кол бодалын түңнээр;
- сөзүглелди өскертип эде тургузар;
- сөзүглелдин утказын болгаш хевирин шүгүмчүлелдиг үнелээр;

4. Бойдуска хумагалыг болур дугайында бодалды хевирлээр болгаш сайзырадыр, ону угаап шингээдир, коммуникативтиг, социалдыг практикага болгаш мергежил шилип алырынга ажыглаар;

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- долгандыр турар бойдуска бодунуң хамаарылгазын тодарадыр;
- экологтуг байдалдарның амылыг чүүлдерниң чуртаар черинге салдарын сайгарар;

- бойдуска хамаарылгазын чогаадыглар таварыштыр илередир.

5. Словарьлар болгаш өске-даа медээ тывар чүүлдерни идепкейлиг ажыглаарының культуразын шингээдип алыр сонургалын сайзырадыр;

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- эң-не чугула даяныр сөстөрни болгаш хереглээн чүүлдерин тодарадыр;
- электроннуг дилеп-тывар системаны болгаш словарьларны харылзаштырып ажыглаар;

- хөй санныг дилеп-тывар аргаларны ажылдың түңнелдиг болурунга ажыглаары-биле тургузар;

- дилээшкенин түнелинде чедип алган түңнелдерин бодунуң ажыл-чорудулгазы-биле дүүштүрер.

Коммуникативтиг бүгү талалыг кылдыныглар:

1. Өөрөдилгеге демнежилгелиг болгаш эш-өөрү азы башкызы-биле кады ажылдажылганы организаптап билир; боду хууда болгаш бөлүк иштинге ажылдаар: кижини бүрүзүнүң туружунга болгаш сонургалынга даянып, ниити шиитпирни тывар болгаш маргылдааны чара шиитпирлээр;

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- кады ажылдажылга үезинде кандыг-бир даалганы күүседир;
- чугаа үезинде кады чугаалажыр эш бооп шыдаар, өске кижиниң чугаага хамаарышкан бодалын, бадыткалдарын, фактыларын, даап бодаашкынын, маргыш чок шын чүүлүн (аксиома), шынзыдылгаларын ылгавышаан, ооң туружун хүлээп ап шыдаар;

- чугааның чедиишкенин болурунга идиг берип турар азы аңаа шаптыктап турар бодунуң азы кады чугаалажыр кижизиниң кылдыныгларын тодарадыр;

- өөрөдиглиг болгаш угаап шингээдир ажыл-чорудулга үезинде бурунгаар көрүш-биле кады ажылдаар харылзааларны тургузар;

- бодунуң үзел-бодалын шын, үндезинниг кылдыр бадыткаар, дискуссияга бодунуң удурланышкак бадыткал-үндезиннерни идип үндүрер, бодунуң бодалын маргылдаалыг чугаа үезинде таарыштыр эде тургузуп шыдаар;

- бодунуң бодалынга шүгүмчүлелдиг болур, бир эвес бодап турганы шын эвес болза, ону миннир болгаш эдер;

- маргылдаалыг байдалда шиитпирни таарымчалыг кылдыр өскерттип билир;
- дискуссияга (маргылдаалыг чугаага) ниити кол бодалды ылгаар;
- бөлүктүң мурнунга салдынган сорулганы шиитпирлээри-биле сайгарар негелделер болгаш айтырыгларны дугуржуп ап шыдаар;

- бөлүккө өөредилгениң харылзааларын тургузар (ниити сорулгаларны тодарадыр, кылыр ажылды хуваар, бот-боттары-биле дургуржуп шыдаар дээш оон-даа өске);

- чугаалажып турар кижизиниң талазындан чугаа үезинде билишпес/таарышпас чоруктан үнген үзүктелиишкиннерни чайладыр.

2. Харылзажылганың сорулгаларын чедип алыры-биле янзы-бүрү аргаларны бодунуң сагыш-сеткилин, бодалдарын болгаш ажыл-чорудулганы планнаар болгаш таарыштырарыңа херек чүүлдерни медреселдиг ажыглап билир; аас болгаш бижимел чугааны, контекстиг чугааны билир.

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- харылзажылганы чедип алырының аргаларын тодарадыр болгаш аңаа дүүштүр чугааның аргаларын (дыңнаары, чугаалаары, бижири, номчууру) шилип ажыглаар;

- монолог болгаш дискуссия үезинде чугаа культуразын сагыыр;
- чугаа үезинде бодунуң бодалын чугаалаар болгаш бадыткаар, ол ышкаш кады чугаалажып турар кижизиниң бодалын айтырар (сонуургаар);

- чугаа үезинде чугаалажып турар кижизи-биле дугуржуп сүмележир болгаш шиитпирни үндүрер;

- чугааның аргаларын ажыглавышаан, кымга-даа дөмейлешпес онзагай сөзүглелдерни тургузар;

- номчуур, бижиир аргаларны болгаш башкының удуртулгазы-биле шилип, белеткеп алганы көргүзүг материалдарын ажыглаар.

3. Медээ-харылзажылга технологиязын ажыглаарының талазы-биле билиин сайзырадыр.

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- медээ-харылзажылга технологиязын угланышкынныг ажыглавышаан, өөредилгениң болгаш практиканың айтырыгларыншиитпирлээри-биле информастыг курлавырларны сорулгалыг дилээр болгаш ажыглаар;
- харылзажылганың байдалынга таарыштыр бодунуң бодалдарын дамчыдарда, шын таарымчалыг медээни шилиир, тургузар болгаш ажыглаар;
- медээни этиктиг болгаш хоойлу-дүрүм негелделерин сагывышаан, ажыглаар;
- аңгы-аңгы хевирниң медээ дамчыдар курлавырларын кандыг-даа дыңнакчыга таарымчалыг кылдыр ажыглаар, медээни артык чүүлдер-биле бокталдырбайн, арыг дамчыдар, өскелерге хора чок болур кылдыр чугаа культуразын сагыыр;

Предметтиг түңнелдери

1) Төрөөн (тыва) дылынга чугаа чорудулгазының (чугааның) бүгү-ле хевирлерин ажыглап билири:

Дыңнаары болгаш номчууру:

- бижимел болгаш аас дыңнадыгда медээниң утказын шын билип алыры (чугааның утказы, сөзүглелдин темазы, кол утказы; кол болгаш немелде медээни ылгап шыдаары);
- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин номчулганың янзы-бүрү хевирлеринге (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру, чүгүртү азы улуг-каралап номчууру, таныжып номчууру, шинчилел-сайгарылгалыг номчууру) таарыштыр ажыглап билири;
- тыва дылда аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин шын дыңнап билири; дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин (бир кижиниң тайылбыр чугаазындан болгаш аудио-, видеотехникадан сөзүглелдин кайы-бир кезээн шилип алгаш, дыңнаары, сөзүглелдин кыска утказы-биле таныжары болгаш ону тодазы-биле азы ылавылап дыңнаары) ажыглап билири;
- тыва дыл кырында информация (медээ) ап болур чүүлдерден, ооң иштинде өөредиглиг компакт-дискилерден, Интернет четкизинден; янзы-бүрү словарьлардан тайылбыр номнардан (справочниктер) болгаш электроннуг шыгжамырлардан медээлерни тып билири;
- тодаргай (бердинген) темага материалдарны тып, системажыдып билири; херек медээлерни боду тып билири; медээлерни чаартып азы ол-ла хевээр дамчыдып билири;
- сөзүглелдерниң утка, стилистика талазы-биле онзагайларын болгаш ажыглаан аргаларының аайы-биле дүүштүрүп болгаш деңнеп билири; литературлуг тыва дылдың шын адалгазының, лексиказы болгаш грамматиказының кол нормаларын сагыыры.

Чугаалаары болгаш бижиири:

- кылыр дээн ажыл-херээниң сорулгаларын (хууда болгаш эштери-биле) тодазы-биле билип, кандыг-даа ажылды чурум аайы-биле кылып, чедип алган түңнелдерин үнелеп, аас болгаш бижимел чугаага илередип билири;

- төрөөн дылынга дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын даалга езугаар дамчыдып (планны тургузуп, утказын чугаалап, допчулай бижип, үнелел берип) шыдаары;

- сөзүглелдин утказын, кымга хамаарыштырганын, чугааның байдалын барымдаалавышаан, аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга тургузуп шыдаары;

- аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын хостуг илередири, сөзүглелдин тургузуунуң негелделерин сагыыры (бодалының ужур-уткалыын, дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага дүүшкээн дээш о.ө.); номчаан, дыңнаан, көргөн чүүлдеринге бодунуң хамаарылгазын шын илередири;

- монологтуң янзы-бүрү хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап бодааныышкын болгаш оларны холуй); диалогтуң янзы-бүрү хевирлерин: (хүндүлел аянын илередир диалог (этикетный диалог), айтырыг-харыы (диалог-расспрос), чугаалажып орар кижизин чугаа чорударынче кыйгылары, сонуургалын оттулары (диалог-побуждение), өске кижиле бодал солчуру (диалог-обмен мнениями) дээш о.ө.) болгаш оларны холуй ажыглап билири;

- амгы тыва литературлуг дылда шын адалганың, лексиканың, грамматиканың кол нормаларын, стиль нормаларын херек кырында ажыглап билири; бижимел чугаага шын бижилгениң, пунктуацияның кол дүрүмнерин сагыыры;

- тыва чугаа этикединиң нормаларын хажытпайн, чугаага киржип шыдаары; чугаа үезинде арын-шырайын болгаш шимчээшкиннерин эптиг болгаш шын алдынары;

- өөренип азы ажыл кылып турар үезинде бодунуң хүн бүрүде чугаазын хайгаарап билири; чугааның утказының болгаш шын ажыглалының аайы-биле бодунуң дылын үнелеп билири; дылында грамматиктиг болгаш чугаа частырыгларын тып болгаш эдип билири; бодунуң тургусканы сөзүглелин хоюглап азы эдип, өскерттип, делгередип билири;

- бодунуң үежилериниң мурнунга улуг эвес дыннадыг, илеткелди кылып, рефераттың утказын дамчыдып билири; маргылдаалыг, чидиг айтырыгларны бадыткалдарга даянмышан, шиитпирлеп билири;

2) “Тыва дыл” эртеминде алган билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын амыдыралга хүн бүрүде ажыглап билири; төрөөн дылды өске эртемнерге билиг чедип алырының кол чепсээ кылдыр шын ажыглаары; ону өске-даа эртемнерде (даштыкы дыл, орус дыл болгаш чогаал дээш о.ө) дылдың аргаларын сайгарарына ажыглап шыдаары;

3) долгандыр турар улус-биле харылзажып, кандыг-бир ажылды кылып тура, маргылдаалыг, чидиг айтырыглар шиитпирлээрде, эптиг чугаалажып, харылзажып билири; амыдыралчы болгаш ажыл-агыйжы чугаа үезинде тыва болгаш ниити чугаа культуразының негелделерин сагыры.

Ол ышкаш доозукчу дараазында кол предметтиг түңнелдерни чедип алыр:

- дылдың хүлээлгелериниң дугайында, тыва дыл – Россия Федерациясында Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары тыва чоннуң төрөөн дылы база күрүне дылдарының бирээзи дээрзин, төрөөн дыл болгаш чоннуң культуразының сырый харылзаалыг болурун, төрөөн дылдың кижиге бүрүзүнүң болгаш ниитилелдин амыдыралына ужур-дузанын билири;

- аңгы-аңгы девискээрлерде (Красноярск крайның Усинск сумузунда; Сонгу-Барыын Моолдуң Буянт аймакта Ховду, Баян-Ульгий аймакта Цэнгел, Хубсугул аймакта Цагаан-Нур сумуларында, Кыдаттың Синьцзянь-Уйгур автономнуг округта) чурттап турар *тыва* аймак чоннуң аразында харылзажыр дылының ужур-дузанын медресеп билири (2010 чылдың чизези-биле тыва дылда ниитизи-биле 250 муң кижиге чугаалажып турар);

- дылдың, эң ылаңгыя тыва дылдың, гуманитарлыг эртемнер системазына болгаш ниити өөредилгеде ээлеп турар туружун болгаш ужур-дузанын билири;

- төрөөн дылдың эртем талазы-биле үндезиннерин; оларның чадаларының болгаш билиглериниң аразында харылзааларын шиңгээдип алыры;

- дыл эртемниң кол баазалыг билиглерин болгаш ооң кезектерин шиңгээдири: дыл болгаш чугаа, харылзажыр чугаа, бижимел болгаш аас чугаа, монолог, диалог болгаш оларның хевирлери; чугааның байдалы; чугаа (чугаалажыры), эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери болгаш оларның жанрлары, дылы; чугааның утка-хүлээлгелериниң аайы-биле хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын); сөзүглел, сөзүглелдин хевирлери; дылдың кол-кол кезектери, оларның демдектери болгаш чугаага ажыглалының онзагайларын шиңгээдип алыры;

- тыва дылдың лексика болгаш фразеологиязының кол стилистиктиг курлавырларын, тыва литературлуг дылдың нормаларын (шын адалганың, грамматиктиг, орфографтыг, пунктуастыг), чугаа этикединиң дүрүмнерин шиңгээдири болгаш оларны херек кырында амыдыралга аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары;

- дылдың кол кезектерин, дылдың грамматиктиг категорияларын танып билири болгаш сайгарары, чугаага шын ажыглаары;

- сөстүн янзы-бүрү сайгарылгаларын (фонетиктиг, лексиктиг, морфемниг, морфологтуг), сөс каттыжыышкынының болгаш домактың синтаксистиг сайгарылгазын

шын кылып, сөзүглелдин тургузуунун болгаш кол демдектеринин аайы-биле, дылдың кандыг хүлээлгелерин күүседип чоруурунун болгаш уран аргаларны ажыглаанынын аайы-биле сайгарары;

- лексиктиг болгаш грамматиктиг синонимнерни ажыглаанындан кижиниң чугаазының чечен-мерген, а чечен чогаал дылының каас-чараш, байлак болу бээр аргаларын билири болгаш чугаазынга шын ажыглаары;

- төрөөн дылдың эстетиктиг хүлээлгелерин медресеп билири, чечен чогаалдың дылын сайгарып тура, чугааның эстетиктиг талазын үнелеп билири.

Доозукчу дараазында чүүлдерни чедип алыр аргалыг болур:

- чугааның тургустунган байдалга таарымчалыын болгаш ооң түңнелинде чедип алыр дээн чүүлүнүң боттанганын азы боттанмаанын сайгарып билири; чугааның чедимчелиг азы чедимче чок болганын медресеп билир болгаш ону тайылбырлаары;

- бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында сөстөрниң шын, таарымчалыг ажыглаттынганын хайгаарап, аңаа үнелелди бээри;

- дылдың онзагай далаларын эскерип, танып билири;

- конспект, үнелел, тезис, реферат, статья, рецензия, илеткел, очерк, шынзыдылга, резюмени бижиири, интервьюну кылыры;

- сагыш-сеткилин, бодалдарын, күзелдерин тода илередирде, чугааны шын ажыглаары;

- амыдыралчы болгаш номчулга талазы-биле дуржулгазын ажыглавышаан, янзы-бүрү хевирниң сайгарылгаларынга киржир, бодунуң туружун илередир болгаш ону бадыткаары;

- сөстүң тургустунганын тайылбырлап, төрөл сөстөрни тургузуп билири;

- сөстүң утказын болгаш шын бижилгезин тайылбырлаары-биле ооң канчаар тывылганын билири;

- бодунуң өөредилгезинге сорулгаларны салыр, оларны боттандырап дээш, өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир кандыг ажылдарны кылырын тодарадыры, таарымчалыг байдалдарны тургузар, сонuurгалдарын сайзырадыры;

- сорулгаларны чедип алыр дээш, боду планнарны тургузар, өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир ажылдарның чорудулгазын шийттирлээринге эң-не чедингир аргаларны медреселдиг иилири.

ЭРТЕМНИНҢ КОЛ УТКАЗЫ

Коммуникативтиг компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

1 кезээ. Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры.

1. Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры. Чугааның байдалы (чугааның сорулгазы, кандыг байдалда, кайда болуп турары, чугаалажып турар кижизиниң хар-назыны, эрге-дужаалы дээш о.ө). Аас болгаш бижимел чугаа. Диалог болгаш монолог. Монологтуң хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын); монологтуң аңгы-аңгы хевирлериниң холужа бээри. Диалог, диалогтуң хевирлери (хүндүткел аянын илередир диалог, айтырыг-харыы, кайы-бир кижини чугааже хаара тудары, бодал солчуру дээш о.ө.).

2. Аас болгаш бижимел чугааның онзагай талаларын медереп билири; аас болгаш бижимел чугааның үлегерлерлерин сайгарары. Диалог болгаш монологту ылгап билири. Оларның аңгы-аңгы хевирлерин ажыглаары: тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын (монологтуң хевирлери); хүндүткел аянын илередир диалог, айтырыг-харыы, чугаалажып орар кижизин чугаа чорударынче кыйгырары, өске киж-биле бодал солчуру дээш о.ө. (диалогтуң хевирлери). Монолог биле диалогтуң аңгы-аңгы хевирлерин холуштур ажыглаптары. Харылзажылганың аңгы-аңгы байдалдарында чугааның сорулгазын болгаш чылдагааннарын дамчыдып билири. Албан езулуг азы хостуг (албан черинде эвес, а эш-өөрү, чоок улузу-биле кады) харылзажылга үезинде чугаа нормаларын сагыыры.

2 кезээ. Чугаа чорудулгазы.

1. Чугааның ажыл-чорудулга болуру. Чугаа чорудулгазының хевирлери: номчууру, дыңнаары, чугаалаары болгаш бижири.

Номчуурунун, дыңнаарының, чугаалажырының болгаш бижиириниң культуразы.

2. Чугаа чорудулгазының кол хевирлерин ажыглаары. Сөзүглелде чугула болгаш немелде (чугула эвес) медээни дыңнап болгаш номчуп тура, шын билип алыры. Номчаан болгаш дыңнаан сөзүглелиниң утказын кыска азы долу кылдыр дамчыдары. Номчулганың аңгы-аңгы хевирлерин аңгылаары (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру, чүгүртү азы улуг-каралап номчууру, шинчилел-сайгарылгалыг номчууру, өөредилге ному болгаш өске-даа бижимел материалдарны ажыглаары. Дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын (долузу-биле, кысказы-биле азы шилип тургаш) дамчыдары.

Чугаа чорудулгазының сорулгазының, байдалының болгаш кайда болуп турарының аайы-биле аас болгаш бижимел монологту, аас-биле диалогту тургузары. Бир темага хамаарыштыр материалдарны шилип болгаш чаңгыс аайлаары; справочниктерден, немелде литературалардан чугула медээлерни тып, сайгарары болгаш эде тургузары.

3 кезээ. Сөзүглел

1. Сөзүглел – чугаа чорудулгазының бир хевири (чогаалы). Сөзүглел дугайында билиг, сөзүглелдин кол демдектери (кезектеринин тема болгаш тургузуг талазы-биле чаңгыс аай болуру; кезектеринин грамматика талазы-биле харылзаалы (дес-дараалашкак, чергелешкек), утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, төнгөн уткалы). Сөзүглелдин темазы, кол бодалы. Сөзүглелдин микротемазы (кыска темаларга чардынганы).

Сөзүглелдин кезектеринин болгаш ооң иштинде домактарның харылзашкаа. Абзацтың сөзүглелдин кезектеринге чардынар аргазы болуру.

Чугааның утка болгаш хүлээлгезинин аайы-биле янзылары: чурумал, тоожуушкун, угаап боданыышкын. Сөзүглелдин тургузуу. Сөзүглелдин утказын дамчыдар хевирлери: планын тургузары, конспектилей азы допчулай бижири (аннотация).

2. Сөзүглелдин темазын, кол бодалын, тургузуун болгаш чугааның янзызының аайы-биле сайгарары. Сөзүглелдин планын тургузары. Сөзүглелдин утказының аайы-биле, домактарның харылзажыр аргаларының аайы-биле уткалыг кезектерин тодарадып тургузары. Сөзүглелдин дылының онзагайын сайгарары. Аңгы-аңгы хевирлер, стильдер, жанрлар аайы-биле сөзүглелдерни тургузары. Сөзүглел тургузарының негелделерин сагыыры (логиктиг болуп турары, дес-дараалашкаа, чергелешкээ, харылзаалы, темага дүүшкээ дээш о.ө.). Сөзүглелди үнелээри болгаш хоюглаары.

4 кезээ. Дылдың хүлээлгелеринин янзылары

1. Функционалдыг стильдерниң азы дылдың хүлээлгелеринин хевирлери: ном болгаш чугаа стили. Ном стильдеринин янзылары: эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери. Ук стильдерниң ажылаттынар жанрлары: эртем (үнелел, аннотация, илеткел, статья, рецензия), публицистика (солунга статья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж...), албан-херек (хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме...). Чечен чогаал стилиниң онзагайы. Аас чугаа стилиниң кол жанрлары: кандыг-бир чүве чугаалаары (рассказ), чугаалажыры (беседа), маргыжары (спор).

2. Функционалдыг стильдерниң хевирлерин, жанрларын тодарадыры. Сөзүглелдин кайы тодаргай стиль хевиринге хамааржырын ылавылаары. Чугаага бодалын илередири, стилиниң онзагайының болгаш ажыглаан дыл аргаларының аайы-биле дүүштүрүп, деңнээри. Чугааның аңгы-аңгы стильдер, жанрлар хевирлеринге бижимел

чугааларны илередип тургузары; эш-өөрүнүн мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат дамчыштыр чугаалап, бодун шын алдынары. Янзы-бүрү барымдааларны ажыглавышаан, маргылдаалыг айтырыгларга киржип, бодалын бадыткап, шынзыдары.

Дыл талазы-биле компетенцияның (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

5 кезээ. Дыл дугайында ниити билиглер

1. Тыва дыл – тыва улустуң төрөөн дылы, Россия Федерациязының бир субъектиси Тыва Республиканың девискээринде күрүне дылы. Тыва дылдың ужур-дузазы, ооң хүлээлгелери.

Тыва дыл – түрк дылдарның бирээзи. Амгы тыва дыл. Тыва дылдың сайзыралы. Амгы тыва дылдың хевирлери: литературлуг дыл, девискээр аайы-биле диалектилер, бөдүүн тыва чугаа болгаш ооң аяны, мергежил сөстөриниң хевирлери, жаргоннар.

Дыл эртеминиң кол кезектери.

Тыва дыл эртеминиң шинчилекчилери.

2. Кижиниң амыдыралында харылзажырының чаңчыл-мергежилдериниң чугулазын, ниитилел болгаш күрүне амыдыралында, делегейде тыва дылдың ужур-дузазын медресеп билири.

Тыва дылдың болгаш ооң сайзыралының, өске дылдар-биле харылзааларының дугайында кол билиглерни медресеп билири. Амгы тыва дылдың янзы-бүрү функционалдыг хевирлерин ылгаары. Тыва дылдың чаражын, байлаан эскерип билири.

Түрк дылдарның бөлүктөрүн, оларның аразында тыва дылдың сайзыралының дугайында кол чүүлдерни тодарадыры.

6 кезээ. Фонетика болгаш орфоэпия

1. Фонетиканың дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Чугаа органнары, оларның ажылы болгаш чугаа үннериниң тургустунары.

Үн – дылдың эң бичии кезии. Ажык болгаш ажык эвес үннер, оларның тургустунары.

Ажык үннер, оларның адаттынарының аайы-биле бөлүктери: кыска, узун болгаш өк-биле адаар. Өк-биле адаар ажык үннерниң шын бижилгези.

Мурнуу болгаш артыы одуругнуң (чымчак болгаш кадыг) ажык үннер. Ажык үннерниң аяннажылгазы, ооң ужур-дузазы. Аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгалар.

Ажык эвес үннер, оларның бөлүктээшкени: 1) ыыт, дааштың киржилгезиниң аайы-биле: ыыткыр, дүлей болгаш аяар; 2) адаарының күженишкениниң аайы-биле: күштүг, кошкак, эң кошкак (сонорлуг үннер).

Ажык эвес үннерниң сөс иштинге каттыжып эптежири база солчуру.

Фонетиктиг транскрипцияның демдектери. Слог. Ударение.

Фонетиканың тускай аян кирир аргалары (ударение, пауза, интонация).

Орфоэпияның дыл эртемниң бир кезээ болуру. Тыва дылдың ажык болгаш ажык эвес үннерин шын адаарының дүрүмнери.

2. Сөс иштинде үннүң утка ылгаар шынарларын медереп билири. Кыска, узун, өк-биле адаар ажык үннерни; кадыг болгаш чымчак ажык үннерни; ыткыр, дүлөй ажык эвес үннерни; кошкак, күштүг, эң кошкак азы сонантылар (сонорлуг) үннерни аңгылаары.

3. Транскрипция дузазы-биле үннерниң адаарының болгаш бижирииниң онзагайларын тайылбырлаары. Сөстүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыры.

Чугаа үезинде болу бээр үн өскерилгелерин литературлуг нормага дүүштүр адаары. Шын адалганың дүрүмнеринге хамаарыштыр бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын үнелээри.

Фонетика болгаш шын адалганың дугайында билиглер болгаш мергежилдерин бодунуң чугаазыңа херек кырында ажыглаары.

Чечен чогаалга фонетиканың элементилерин шын ажыглаанын хайгаараары.

7 кезээ. Графика.

1. Графиканың дыл эртемниң бир кезээ болуру. Ниитилелдин амыдыралыңа бижииктиң ужур-дузазы. Бижииктиң хевирлери.

Алфавит. Тыва алфавит. Амгы тыва алфавиттиң тургузуу. Үннер болгаш үжүктөрниң сан талазы-биле дүгжүп база дүүшпейн баары. Узун болгаш өк-биле адаар ажык үннерни, дакпырлап бижиир ажык эвес үннерни бижикке демдеглээри. Улуг болгаш бичии үжүктөрни демдеглээри.

2. Кижини төрөлгөтөнниң амыдыралының төөгүзүңгө бижииктиң ужур-дузазын медереп билири. Сөстүң үн болгаш үжүк тургузуун тодарадыры. Алфавитти словарьлардан, тайылбыр номнардан, энциклопедиялардан, SMS-чагаалардан медээ база мобильдиг телефондан долгаар дээн кижизиниң адын (адресатты) дилээрде, ажыглаары.

8 кезээ. Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы.

1. Морфемиканың дыл эртемниң бир кезээ болуру. Морфема (сөстүң уткалыг кезектери) – дылдың кезии (единицазы) болуру. Тыва дылда сөстөрниң тургузуу болгаш кезектери, оларның хевирлери.

Өскертилге кожумаа – сөстүң грамматиктиг хевирин өскерттир кезээ.

Чогаадылга кожумаа – сөстүң утказыңа чаа утка кирип, сөс чогаадыр кезээ.

Дазыл. Төрөл сөстөр.

Дазылда дүлей үннерниң ыткыр хевири-биле солчуру.

Кожумактарның вариантылыг болуру.

Сөс чогаадылгазының дыл эртемниң бир кезээ болуру. Эге дөс болгаш сөс тургузар кожумактар.

Сөс чогаадылгазының кол аргалары: чогаадылга кожумактарының дузазы-биле чаа сөстөрниң тургустунары; ийи болгаш оон хөй дазылдарның каттышканындан болгаш тудушканындан чаа сөстөрниң тыптыры; хурааңгайлаан арга.

Чугаа кезектериниң тургустунарының онзагайлары.

Сөс чогаадылгазының кол аргаларын чечен чогаалда ажыглаанын хайгаараары.

2. Морфемаларның чүгө сөстүң уткалыг кезээ болурун медресе билири. Сөсте кезектерниң лексиктиг, грамматиктиг, сөс чогаадыр ужур-дузазын билири. Сөстү утказының болгаш чогаадылгазының аайы-биле кезектерге чарары. Сөс чогаадылгазының кол аргаларын тодарадып, оларны чижектерге бадыткаары. Сөстүң тургузуунуң болгаш чогаадылгазының аайы-биле сайгарылгазын кылыры.

Сөс тургузуунга болгаш сөс чогаадылгазынга алган билиглерин шын бижилгеге ажыглаары.

Чечен чогаалда сөс чогаадылгазының аргаларын хайгаараары.

9 кезээ. Лексикология болгаш фразеология.

1. Лексикологияның дыл эртемниң кезээ болуру. Сөс – дылдың эң чугула кезии (единицазы). Сөстүң кижиниң бодалдары, сагыш-сеткилин илередиринге ужур-дузазы. Кижиниң сөс курлавыры ооң интеллектуалдыг болгаш чугаазының сайзыраңгайының деңгелиниң көргүзүү болуру.

Сөстүң лексиктиг болгаш грамматиктиг утказы. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр; сөстүң дортболгаш доора уткалары. Тыва дылдың лексиказының кол темалыг бөлүктери. Тыва дылдың тайылбыр словары.

Синонимнер, антонимнер, омонимнер болгаш оларның янзылары. Табу (хоруглуг сөстөр) болгаш эвфемизмнер (ойзу адаан сөстөр), оларның ужур-дузазы, кол бөлүктери.

Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң аайы-биле бөлүктээри. Ниити түрк лексика, ооң кол бөлүктери. Өске дылдардан сөстөрни үлегерлеп алыры. Моол болгаш орус дылдардан болгаш оларны дамчыштыр үлегерлеттинген сөстөр. Тыва дылдың этимологтуг словарының дугайында.

Тыва дылдың лексиказының ажыглалының аайы-биле бөлүктери. Ниити ажыглалдың сөстери. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери: мергежил сөстери

(профессионализмнер), диалектизмнер. Терминнер. Ховар ажыглалдың сөстери: эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер. Жаргон сөстөр.

Лексиканың стиль аянның болу бээри (ном болгаш чугаа стили).

Фразеологияның дыл эртемниң кезээ болуру. Фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжышкыннарының) демдектери болгаш утказы. Быжыг сөс каттыжышкыны синонимнер. Тыва дылдың фразеологтуг словарьлары.

Тыва дылдың очулга болгаш терминнер словарьлары, оларның төрөөн дылдың байлаан шингээди алырынга ужур-дузазы.

Лексикология болгаш фразеологияның чурумалдыг аргалары.

2. Кижиниң бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүң ужур-дузазын; сөс курлавырын байыдарының эргежок чугулазын медресеп билири.

Идепкейлиг болгаш идепкейлиг эвес сөс курлавырының ажыглалының база тывылган угунуң болгаш стилистиктиг аянының аайы-биле тыва дылда сөс курлавырын аңгылаары.

Харылзажылганың сорулгазы болгаш байдалыга дүүштүр сөстөрни болгаш сөс каттыжышкыннарын чөп ажыглаары. Бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында сөстөрни чугааның аянынга, байдалыга таарыштыр ажыглаанын үнелээри.

Сөстүң лексиктиг сайгарылгазын кылыры.

Янзы-бүрү хевирниң словарьларындан (тайылбыр, фразеологтуг, этимологтуг, очулга, терминнер словарьлары) херек медээни тып, шилип билири болгаш янзы-бүрү ажыл-агыйның кайы-даа адырынга шын ажыглаары.

10 кезээ. Морфология

1. Морфологияның грамматиканың бир кезээ болуру.

Тыва дылда сөстөрни лексика-грамматиктиг бөлүктерге чарары, ооң барымдаалары.

Тускай чугаа кезектери. Чүве ады, демдек ады, сан ады, ат орну, кылыг сөзү (болгаш ооң грамматиктиг хевирлери), өгтүнүг сөстери, наречиениң грамматиктиг утказы, морфологтуг, синтаксистиг демдектери.

Дузалаал чугаа кезектери болгаш оларның синтаксистиг ужур-дузазы.

Аян сөстери.

2. Грамматиктиг, морфологтуг демдектеринден болгаш синтаксистиг ролундан чугаа

кезектерин танып билири. Чугаа кезектериниң морфологтуг сайгарылгазын кылыры. Тыва литературлуг дылдың нормаларына дүүштүр чугаа кезектерин шын ажыглаары.

Морфология талазы-биле билиглерин болгаш кылып билир чүүлдерин херек кырында шын бижилгеге ажыглаары.

11 кезээ. Синтаксис

1. Синтаксистин грамматиканың кезээ болуру. Сөс каттыжышкыны болгаш домактын синтаксистин кезии болуру.

Сөс каттыжышкыннары, оларның бөлүктери. Сөс каттыжышкынында сөстөргө холбажыр аргалары: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга.

Домак. Сорулгазының болгаш эмоционалдыг байдалының аайы-биле домактарның хевирлери. Домактын предикаттыг төвү. Чугула болгаш ийи черге кезигүүннери, оларның илереттинери.

Бөдүүн домактарның тургузуунун аайы-биле янзылары: ийи чугула кезигүүнүг болгаш чаңгыс чугула кезигүүнүг, делгеренгей болгаш делгеренгей эвес, нарынчылтынган болгаш нарынчылтынмаан. Долу болгаш долу эвес бөдүүн домактар.

Чаңгыс чугула кезигүүнүг домактарның хевирлери.

Нарынчылтынган домактар. Чаңгыс аймак кезигүүннөр, тускайлаан кезигүүннөр, адалгалар, киирилделер, причастиелиг болгаш деепричастиелиг база деңнелгелиг бөлүгүлелдер-биле нарынчылтынары.

Нарын домактын хевирлери: чагырышпаан болгаш чагырышкан. Нарын домакта бөдүүн домактарның каттыжар аргалары.

Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг.

Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Тайылбыр домактарның янзылары.

Хөй кезектерлиг чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактар. Нарын синтаксистиг конструкциялар дугайында билиг.

Өске кижиниң чугаазын дамчыдарының аргалары.

2. Сөс каттыжышкынының болгаш домактарның синтаксистиг сайгарылгазын шын кылыры. Бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында шын ажыглаанын хайгаараары болгаш үнелээри. Синтаксис талазы-биле алган билиглерин херек кырында ажыглаары. Домакка бижик демдектерин сагыыры.

12 кезээ. Чугаа культуразы

1. Чугаа культуразының дыл эртеминиң кезээ болуру. Дылдың нормалары болгаш ооң хүлээлгелери. Тыва литературлуг дылдың кол нормалары: шын адалга, лексиктиг, грамматиктиг, стилистиктиг, шын бижилге.

Тыва дылдың словарьларының (очулга словарьлары, тайылбыр словарь, орфографтыг словарь...) тыва литературлуг дылдың нормаларын шингээди алырынга ужур-дузазы.

2. Тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шингээдири болгаш оларны аас болгашбижимел чугаага сагыры. Бодунуң чугаалаан чүүлүн эдип билири. Тыва дылдың словарьлары-биле ажылдап, оларны ажыглап билири.

13 кезээ. Шын бижилге: орфография болгаш пунктуация

1. Орфография дугайында билиг. Тыва дылда эң-не нептеренгей орфограммалар: тыва дылдың үннери болгаш оларның үжүктери; дазыл азы дөске немешкен кожумактарны шын бижири; үлегерлеттинген сөстөрни шын бижири; тудуштур, дефистеп болгаш аңгы бижиир дөстөрни шын бижири. ь болгаш ь демдектерни шын бижири. Улуг болгаш бичии үжүктөрни ажыглаары. Сөстү көжүреринин чуруму.

Тыва дылдың орфографтыг словары болгаш тайылбыр номнар.

Пунктуация. Тыва дылда пунктограммалар, кол бөлүктери: нарынчылтыг болгаш нарын домактарда бижик демдектери; дорт чугаа болгаш цитаталарга база диалогка бижик демдектери. Домактарның чугаалаар сорулгазы болгаш эмоционалдыг байдалының аайы-биле хевирлеринге чогуур бижик демдектери. Ийи-үш бижик демдектеринин чаңгыс домак иштинге таваржы бээри, оларны шын ажыглаары.

2. Орфографтыг болгаш пунктуастыг дүрүмнерни шингээдири. Бижимел чугаага кол орфографтыг болгаш пунктуастыг дүрүмнерни сагыры. Сөстүң шын бижилгезин тодарадырда, сөс тургузуунга болгаш фонетиктиг, морфологтуг сайгарылгаларга даяныры. Домакка бижик демдектерин салырда, грамматиканың дүрүмнерин болгаш үн аянын сагыры.

Орфографтыг болгаш пунктуастыг бергедээшкиннерни шиитпирлээрде, орфографтыг словары болгаш тайылбыр номнарны ажыглаары.

Культура талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы

14 кезээ. Дыл болгаш культура

1. Чоннуң төрөөн дылының оонкультуразыболгаш төөгүзү-биле сырый холбаалы. Тыва эвилең-ээлдек чугаа (этикет), оон кол негелделери.

2. Тыва улустуң аас чогаалында, чечен чогаалында болгаш төөгү талазы-биле сөзүглелдерде дылдың национал-культурлуг ужур-утказы сиңниккенин тодарадыры; дылдың словарьлары-биле (тайылбыр, очулга словары дээш о.ө.) оларның утказын тайылбырлаары. Тываның төөгүлүг болгаш культурлуг чаңчылдарын көргүскен чамдык сөстөрнүң болгаш чугааларның тывылган төөгүзүнүң дугайында дыңнадыгларны белеткээрде, тайылбыр словарларны болгаш өске-даа тайылбыр номнарны ажыглаары.

Тыва чугааның дүрүмнерин өөредилгениң ажыл-чорудулгазынга болгаш амыдыралга чөптүг ажыглаары.

ЧИЖЕК ТЕМАЛЫГ ПЛАННААШКЫН

Чижек программада бердинген материал чүгле дыл талазы-биле билиг чедип алырынче эвес, а уругларның улус-биле харылзажып билириниң аргаларынче кол кичээнгейни угландырып турар. Курстуң кезек бүрүзү үш аңгы блоктан (бөлүк) тургустунган:

1. Дыл болгаш чугаа болуушкуннарының утказын болгаш ажыглалын тайылбырлап турар дыл эртемниң (азы лингвистиктиг) билиглер, оларның даңзызы бердинген.

2. Өөредилгениң бүгү талалыг кылдыныгларындан (УУД) ук билиглерни өөредирде, өөреникчилерниң кылыр ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң чижек тайылбырын киирген.

Чижек темалыг планнаашкында өөреникчилерниң коммуникативтиг компетенциязын дылдың кезектериниң бүгү-ле адырларынга класс бүрүзүнге чергелештир чедип алыр. Лингвистиктиг тема бүрүзү «Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры», «Чугаа чорудулгазы», «Чугаа культуразы», «Чугаа сайзырадылгазы» деп кезектер-биле кады бердинген. Чижээлээрге, 5 класска дылдың «Лексика» кезээн чугаа культуразы, чугаа сайзырадылгазы-биле; «Фонетика» кезээн орфоэпия болгаш чугаа сайзырадылгазы-биле каттай өөредир. Янзы-бүрү темаларга, хевирлерге сөзүглелдерни тургузар, чогаадыкчы ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин чугаа сайзырадылгазының кичээлдери кылдыр чорудар.

5 КЛАСС (102)

Киирилде тема

1. Дыл болгаш харылзажылга. Төрээн дыл дугайында билиг.
2. Дылдың амыдыралга болгаш харылзажылгага ужур-дузазының дугайында медресеп билири болгаш ону тодарадыры. *Дыл* болгаш *чугаа* деп билиглерни ылгап билири. Төрээн дылдың ужур-дузазын медресеп билири.

Эге класстарга өөрөнгөн чүүлдерни катаптаары.

Чугаа сайзырадылгазы

1. Үннер болгаш үжүктөр: кыска болгаш узун ажык үннер болгаш оларны шын бижири; сөстөрнүң эгезинге *m-d*, *n-b* деп ажык эвес үннерни шын бижири; *я, е, е, ю* деп ажык үжүктөрлиг сөстөрни шын бижири.

Чүве аттарының саннарга, падежтерге өскөрлири болгаш домакка кол сөс, сөглөкчи болуру.

Демдек ады, ооң домакка тодарадылга болуру.

Арынның ат оруннары, оларның домакка ийиги черге кезигүүнери болуру.

Кылыг сөзүнүң арыннарга, саннарга, үелерге өскөрлири, ооң домакка сөглөкчи болуру.

Медээ, айтырыг, кыйгырыг домактары, оларга бижик демдектери. Дорт чугаалыг домактар, оларга бижик демдектери.

Сөзүглелде кол бодал болгаш тема (эге билиглер).

2. Үннер болгаш үжүктөрни ылгаары. Эге класска чүве ады, демдек ады, ат орну, кылыг сөзүнүң дугайында алган билиглерин бадыткаары. Оларны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары. Медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарын тургузуп, оларга бижик демдектерин сагыыры. Дорт чугаалыг домактарга бижик демдектерин сагып, схема аайы-биле тургузуп билири. Улуг эвес сөзүглелди тургузуп, ооң тема, идеязы болгаш хевирлерин тодарадыры, планын шын тургузары.

Лексика болгаш чугаа культуразы. Чугаа сайзырадылгазы

1. Лексика дугайында билиг. Сөс болгаш ооң лексиктиг утказы. Тайылбырлыг словарь дугайында. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр. Сөстөрнүң дорт, доора болгашкөжүргөн уткалары. Омонимнер. Тыва дылдың лексиказының кол темалыг бөлүктери. Синонимнер. Антонимнер. Табу сөстөр болгаш эвфемизмнер.

2. Хөй уткалыг сөстөрнүң лексиктиг уткаларын словарьлар дузазы-биле тодарадыры, оларны чугаага шын ажыглаары. Сөзүглелдерде синонимнер, антонимнер, омонимнерни, хоруглуг болгаш ойзу адаан сөстөрни тывары, оларны чугаага шын хереглээри. Быжыг сөс каттыжышкыннарын синонимниг одуруг тургузарынга ужур-дузазын билир. Сөстүң доора болгаш дорт уткаларын эки билири; көжүргөн уткада сөстөрнүң ужур-утказын, уран-чечен чурумалдыг аргалар азы троптар тургузарынга ужур-дузазын билيري. Хөй уткалыг сөстөр биле омонимнерни ылгаары. Тыва дылдың словарьларын ажыглаары.

Фонетика. Орфоэпия. Чугаа культуразы.

Чугаа сайзырадылгазы

1. Фонетика дугайында ниити билиг. Үн – дылдың кезии. Чугаа органны болгаш чугаа үннериниң тургустунары. Артикуляция дугайында эге билиг. Фонетиктиг транскрипция болгаш ооң чамдык демдектери-биле таныштырылга.

Ажык болгаш ажык эвес үннер.

Ажык үннерниң бөлүктээшкени:

1) Адаттынарының аайы-биле: кыска, узун база өк-биле адаар ажык үннер болгаш оларны шын адаары.

2) Дылдың одуруунун аайы-биле: мурнуу одуругнун (чымчак), артыы одуругнун (кадыг) ажык үннери, оларның аяннажылгазы. Аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгалар.

3) Эриннерниң киржилгезиниң аайы-биле: эрин-биле адаар болгаш адавас ажык үннер

Ажык эвес үннер, оларның бөлүктээшкени:

1) ыт, дааштың киржилгезиниң аайы-биле: ыткыр, дүлей болгаш аяар;

2) адаарының күженишкениниң аайы-биле: күштүг, кошкак, эң кошкак (сонорлуг үннер).

Ажык эвес үннерниң үжүктөрүн шын адаары.

Сөске ажык эвес үннерниң каттыжар чуруму болгаш дөмөйлежири.

Ийи ажык үн аразынга дүлей ажык эвес үннерниң ыткыр үннер-биле солчуру.

Слог, ооң хевирлери.

Ударение дугайында билиг. Тыва дылда ударение.

Орфоэпия дугайында билиг. Тыва дылда үннерни шын адаары.

Сөстүң фонетиктиг сайгарылгазы.

2. Үннер болгаш үжүктөрү ылгаары, оларны шын адаары. Ажык болгаш ажык эвес үннерни ылгаар мергежилдерин сайзырадыры. Транскрипциязының демдектери-биле сөстөрү шын адаарын болгаш бижириңиң онзагайларын тайылбырлаары. Транскрипцияның демдектерин шын ажыглаары: узун ажык үннер – дагаа [т а^в г а:], аяа [а й а:], өк-биле адаар ажык үннер – аът [а^в т], күштүг ажык эвес үннер – пар [п^с а р], тал[т^с а л], сөс эгезинге кошкак ажык эвес үннер – бар [п а р], дакпырлап бижиир ажык эвес үжүктөрүниң үннери – аттар [а т̄ а р], аккыр [а к̄ ы р] дээш о.ө. Кадыг болгаш чымчак ажык үннерниң аяннажылгазын сагыыры. Ыткыр, дүлей болгаш аяар (сонорлуг) ажык эвес үннерни ылгаары. Сөстүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыры. Тыва дылда ударениени сагыыры. Бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында шын адалганың дүрүмнөрин сагаанын үнелеп билири. Тыва дылда ударениени сагыыры. Сөстүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыры.

Графика, орфография болгаш чугаа культуразы.

Чугаа сайзырадылгазы

1. Графика, ооң хевирлери. Алфавит. Амгы тыва алфавиттин тургузуу. *Ъ* болгаш *Ь* (кадыг болгаш чымчак) демдектерни хереглээри. Үннер болгаш үжүктерниң сан талазы-биле дүгжүп азы дүүшпейн баары. Узун, өк-биле адааражык үннерни, й үннүг үжүктерни; дакпырлап бижиир ажык эвес үннерниң үжүктерин шын бижири. Сөс эгезинге *т-д*, *п-б* деп үннерниң үжүктерин шын бижири.

Улуг болгаш бичии үжүктерни хереглээри.

2. Сөстүң тургузуун сайгарары. Чогаадылга болгаш өскертилге кожумактарын танып, ылгаары. Төрел сөстөрни тывары.

Укталган болгаш укталбаан дөстөрни ылгаары.

Сөс чогаадылгазының кол аргаларын билири.

Хурааңгайлаан сөстөр, оларны шын адаары болгаш бижири, оларга кожумактар немежирге, тургузуун шын сайгарары.

Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы. Орфография.

Чугаа сайзырадылгазы.

1. Сөстүң уткалыг кезектери (морфемалар) – дазыл, чогаадылга, хевир тургузар, өскертилге кожумактары. Кожумактарның вариантылыг болуру. Төрел сөстөр. Укталган болгаш укталбаан дөстөр.

Сөс чогаадылгазы. Морфологтук (кожумактыг) арга. Синтаксистиг арга-биле (ийи дөстүң каттышканындан) чаа сөстү чогаадыры. Нарын сөстөрни дефистеп, тудуштур болгаш аңгы бижири. Хурааңгайлаан нарын сөстөр, оларны шын адаары болгаш бижири.

2. Сөстүң тургузуун сайгарары. Чогаадылга болгаш өскертилге кожумактарын танып, ылгаары. Төрел сөстөрни тывары. Укталган болгаш укталбаан дөстөрни ылгаары.

Сөс чогаадылгазының кол аргаларын билири. Хурааңгайлаан сөстөр, оларны шын адаары болгаш бижири, оларга кожумактар немежирге, тургузуун шын сайгарары.

Морфология болгаш синтаксис. Орфография болгаш пунктуация.

Чугаа культуразы. Чугаа сайзырадылгазы

1. Грамматика, ооң кезектери (морфология, синтаксис), өөренир чүүлдери. Морфология дугайында билиг. Чугаа кезектери, оларның бөлүктери.

2. Тускай болгаш дузалал чугаа кезектери, оларның грамматиктиг демдектерин ылгаары.

Чүве ады, ооң синтаксистигхүлээлгези болгаш шын бижилгези

1. Чүве ады – тускай чугаа кезээ, ооң ниити утказы. Тодаргай болгаш туугай чүве аттары, кол темалыг бөлүктери. Хуу болгаш ниити чүве аттары. Хуу аттарга кавычкаларны хереглээри.

Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлери (чүве адының хевир тургузар кожумактары).

Чүве аттарының сан, хамаарылга хевирлери болгаш ооң кожумактары, илередир уткалары.

Чүве аттарының падежтерге өскерлири, синтаксистиг хүлээлгези. Чүве адының кылыг сөзү-биле сырый холбаалы.

Адаарының падежи болгаш чүве адының домакка кол сөс база сөглекчи болуру. Адаарының падежинде чүве аттарының адалга болуру.

Хамаарыштырырының падежи болгаш чүве адының домакка тодарадылга болуру.

Бээриниң падежи болгаш чүве адының домакка доора немелде база байдал болуру.

Онаарының падежи болгаш чүве адының домакка дорт немелде болуру.

Турарының падежи болгаш чүве адының домакка доора немелде база байдал болуру.

Үнериниң падежи болгаш чүве адының домакка доора немелде база байдал болуру.

Углаарының падежи болгаш чүве адының домакка доора немелде база байдал болуру.

Үлегерлеп алган сөстөрниң сан, падеж болгаш хамаарылга хевирлерин шын бижири.

Чүве адының морфологтуг сайгарылгазы.

2. Чүве аттарын танып билири, янзы-бүрү чогаадылга кожумактары-биле укталган чүве аттарын тургузары. Хуу болгаш ниити чүве аттары шын адаары болгаш бижири. Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлерин шын бижип, ажыглаары. Чүве аттарының сан, хамаарылга кожумактарын шын бижири. Адалганы кол сөстен ылгаары, адалгалыг домакка бижик демдээн сагыры. Чүве адының кол сөс болуп чорааш, кылыг сөзү-биле сырый холбаалыын билири. Үлегерлеп алган сөстөрниң сан, падеж болгаш хамаарылга хевирлерин шын тургузуп, оларны аас болгаш бижимел чугаага шын

ажыглаары. Чүве адының морфологтуг сайгарылгазын кылып билири. Домакта сөстөрнүн аразында харылзаалыын медереп билири.

Демдек ады, ооң синтаксистиг хүлээлгези болгаш шын бижилгези

1. Демдек ады – тускай чугаа кезээ, ооң утказы болгаш грамматиктиг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези. Демдек аттарының тургузуунун аайы-биле бөлүктери болгаш чогаадылгазы.

Шынарның болгаш хамаарылганың демдек аттары.

Шынарның демдек аттары, оларныңөйүндө, кошкадыр, күштелдирер чадалары, илередир уткалары (демдек адының хевир тургузар кожумактары).

Демдек аттарының темалыг бөлүктери: шынар-демдээн, өң-чүзүнүн, хевирин, хемчээлин көргүзөр демдек аттары.

Хамаарылганың демдек аттары, тургустунары, илередир уткалары.

Демдек адының синтаксистиг хүлээлгези.

Демдек адының морфологтуг сайгарылгазы.

2. Демдек аттарының утказын болгаш морфологтуг демдектерин тодарадыры. Шынарның болгаш хамаарылганың демдек аттарын ылгаары, шынарның демдек аттарының чадаларын шын тургузары. Демдек адының морфологтуг сайгарылгазын кылып билири. Чугаага чүвениң янзы-бүрү демдектерин, шынарын демдек аттары-биле көргүзери.

Сан ады, ооң синтаксистиг хүлээлгези болгаш шын бижилгези

1. Сан ады – тускай чугаа кезээ, ооң ниити утказы, морфологтуг демдектери болгаш синтаксистиг хүлээлгези.

Бөдүүн, нарын, составтыг сан аттары.

Сан аттарының бөлүктери. Түң болгаш дугаар сан аттары. Чыырының, үүрмектээринин, аңгылаарының, чоокшуладырының сан аттарыболгаш оларны шын бижири. Сан адының нарын сөстөр тургузарынга киржилгези. Сан аттарының синтаксистиг хүлээлгези. Араб болгаш рим чурагайлар-биле айыткан сан аттарының кожумактарын шын бижири. Тыва дылда хемчег илередир чамдык сөстөрнүн ажыглалы.

Сан адының морфологтуг сайгарылгазы.

2. Сан адының чүве ады-биле каттышканда, чүве адын чаңгыстың санынга ажыглаары (ч: тозан аът). Үе санын (чыл, ай, хүннү) шын ажыглаары. Сөзүглелдерден хемчег илередир сөстөрнү тывары. Сан адының морфологтуг сайгарылгазын кылып билири.

5 класска чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын.

Чугаа сайзырадылгазы

6 КЛАСС (102 шак)

Кирилде тема

1. Төрел болгаш төрел эвес дылдар. Өгбө дыл.
2. Чоннуң амыдыралынга дылдың ужур-дузазын медереп билири, дыл дугайында бодалын илередири. Өлүг болгаш дириг дугайында билири, төрел болгаш өгбө дылдарны ылгап билири. Өгбө дыл деп чүл дээрзин тайылбырлаар. Тыва чоннуң төрөөн дылы – ооң сагыш-сеткил өнчүзү, төөгүзүн, амыдыралын дамчыткан кол байлаа болурунун дугайында билири. «Тыва дыл» эртемининг ужур-дузазын медереп билири.

5 класска өөрөнгөн чүүлдерни катаптаары

Чугаа сайзырадылгазы

1. **Лексика:** Сөстүң хөй утказы. Сөстүң дорт, доора болгаш көжүргөн уткалары. Табу болгаш эвфемизмнер.

Фонетика болгаш орфэпия: Ажык болгаш ажык эвес үннер. Сөс эгезинге *т-д, н-б* деп ажык эвес үннерниң үжүктөрүн болгаш *й* үннүг үжүктөрүн шын бижири.

Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы: сөстүң уткалыг кезектери, сөс чогаадылгазының аргалары. Төрел сөстөр.

Морфология болгаш синтаксис. Шын бижилге: Чүве аттарының өскерлири. Демдек адының чадалары. Сан аттарының бөлүктөрү. Чүве аттарының, демдек аттарының, сан аттарының синтаксистиг хүлээлгелери.

2. 5 класска чедип алган кол-кол мергежилдерин болгаш чаңчылдарын сагыыры.

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры.

Чугаа сайзырадылгазы

1. Чугаалажып билири – кижиниң ниити культуразының бир кезии. Монолог болгаш диалог дугайында билиг. Стильдер дугайында эге билиглер: ном болгаш чугаа стили, оларның онзагай демдектери

2. Кижиниң ниити культураны сагыыры. Диалог болгаш монологту ылгаары, чугаага ажыглаары. Аңгы-аңгы байдалдарда чугаалап турар кижиниң чугаазының сорулгаларын болгаш чылдагааннарын тодарадыры. Кандыг-бир ажыл азы өөрөдилге үезинде чугаага киржип тура, чугаалажырының нормаларын сагыыры, чугааны шын

чорудары болгаш аңаа киржири. Ном болгаш чугаа стильдери, оларның янзыларын тустузунда аңгылап база чугаага ажыглап билири.

Лексика болгаш чугаа культуразы. Чугаа сайзырадылгазы

1. Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң аайы-биле бөлүктээри. Ниити түрк лексика. Өске дылдардан сөстөрни үлегерлеп алыры. Моол дылдан үлегерлээшकिनер. Моол дыл дамчыштыр үлегерлеттинген (төвүт, кыдат) сөстөр. Орус дылдан үлегерлээшकिनер. Орус дыл дамчыштыр үлегерлеттинген сөстөр. Орус дылда түрк дылдардан үлегерлээшकिनер.

Амгы тыва литературлуг дыл.

Тыва дылдың лексиказының ажыглалының аайы-биле бөлүктөри. Ниити ажыглалдың сөстөри. Ховар ажыглалдың сөстөри: эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөри: мергежил сөстөри, диалектизмнер, жаргонизмнер. Терминнер.

Хуу аттар дугайында билиг, оларның янзылары: топонимнер, антропонимнер. Этнонимнер, зоонимнер база космонимнер.

Фразеология дугайында билиг. Фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжышкыннарының) демдектери болгаш утказы. Тыва дылдың фразеологтук словары.

2. Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң болгаш ажыглалының аайы-биле бөлүктөп билири. Үлегерлеп алышкыннарның кайы хире турумчуй бергенин хайгаараары. Амгы тыва литературлуг дылдың чижектерин диалектизмнерден ылгап билири. Мергежил сөстөрин, диалектизмнерни, терминнерни аңгы-аңгы байдалдарга ажыглаары. Тыва дылда хуу аттарның янзыларын ылгаары. Сөзүглелдерден быжыг сөс каттыжышкыннарын сөзүглелден тып, оларны чугаага шын ажыглаары. Чечен чогаалдан историзмнер болгаш архаизмнерни тывары, оларның утказын тайылбырлаары. Өөреникчилерниң чугаазында диалектизмнерни чайладыры. Тыва дылдың фразеологтук словарын ажыглаары.

Морфология. Чугаа сайзырадылгазы

Өттүнүг сөстөр, ооң синтаксистиг хүлээлгези болгаш шын бижилгези

1. Өттүнүг сөстөр – тускай чугаа кезээ, ниити утказы. Өттүнүг сөстөрниң уткалыг бөлүктөри (үн, дааш болгаш хевир өттүнөр сөстөр), уjur-дузазы, оларның тургустунары база синтаксистиг хүлээлгези. Өттүнүг сөстөриниң морфологтук сайгарылгазы.

2. Өттүнүг сөстөрүни шын бижири, чугаага шын ажыглаары, оларны аян сөстөрүндөн ылгаары. Өттүнүг сөстөр-биле нарын кылыг сөстөрүн тургузары. Өттүнүг сөстөрүнүн морфологтуг сайгарылгазын кылыры.

Кылыг сөзү, ооң синтаксистиг хүлээлгези болгаш шын бижилгези

1.Кылыг сөзүнүн ниити утказы, морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези.

Кылыг сөстөрүнүн уткалыг бөлүктөрү (кижинин, дириг амытаннарнын кылдыныгларын илередир кылыг сөстөрү, бойдустун болуушкуннарын болгаш кандыг-бир демдектин илерээрин дамчыдар кылыг сөстөрү).

Кылыг сөзүнүң тургузуу. Бөдүүн, нарын, составтыг кылыг сөстери. Нарын кылыг сөстөринин тургустунары болгаш оларның шын бижилгези. Кылыг сөзүнүң болур, болбас хевирлери (кылыг сөзүнүң хевир тургузар кожумактары).

Кылыг сөзүнүң немелде утка илередир хевирлери болгаш оларның кожумактарының шын бижири болгаш шыяры (кылыг сөзүнүң хевир тургузар кожумактары).

Причастиелер – кылыг сөзүнүң тускай хевири, ужур-утказы. Эрткен үениң, келир үениң, болгалак үениң, болгу дег үениң причастиелери. Причастиелиг бөлүглелдер, оларның домакка тодарадылга, байдал болуру.

Деепричастиелер – кылыг сөзүнүн өскерилбес тускай хевири, ужур-утказы. Катгышкак, кожаланчак, эрткен, болбас, үдекчи, кызыгаарлаар деепричастиелер.

Деепричастиелиг бөлүглелдер, оларга бижик демдектери болгаш синтаксистиг хүлээлгелери.

Наклонение, ооң хевирлери (болуушкун, дужаал, даар, чөпшээрел, кызыгаарлаар). Болуушкун наклонениезиниң үелери (эрткен үелер: шагда эрткен, чоокта эрткен; амгы үелер: тодаргай болгаш тодаргай эвес; келир үе). Кылыг сөстөриниң синтаксистиг хүлээлгези. Кылыг сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазы.

2. Кылыг сөстөрүнүн уткалыг бөлүктөрүн ылгаары. Бөдүүн, нарын, составтыг кылыг сөстөрүн ылгап, шын бижилгезин сагыыры. Нарын кылыг сөстөрүнүн канчаар тургустунарын тайылбырлап билири. Болбас хевирде кылыг сөстөрүнүн шын бижилгезин, оларның ударениезин сагыыры. Кылыг сөзүнүн немелде утка илередир хевирлерин кожумактар дузазы-биле ылгаары. Кылыг сөзүнүн хевирлерин чугаага ажыглаары. Причастиелерни чүвөлөргө демдээн көргүзөрдө, ажыглаары. Деепричастиелернин составтыг кылыг сөзүнүн кезээ болурундан аңгыда, ооң домакка боду кежигүн болурун билири. Болуушкун наклонениезинин үе хевиринде кылыг сөстөрүн чугаага шын ажыглаары. Кылыг сөзүнүн морфологияга сайгарылгазын кылыры.

Наречие, ооң синтаксистиг хүлээлгези болгаш шын бижилгези

1. Наречие – өскерилбес тускай чугаа кезээ, ооң ниити утказы. Наречиелерниң тургустунары болгаш оларны шын бижири. Наречиелерниң бөлүктери: үениң, туруштуң, сорулганың, чылдагаанның, кылдыныг аргазының, хемчегниң; оларның синтаксистиг хүлээлгези. Наречиелерни өске чугаа кезектеринден ылгалы. Наречилерниң морфологтуг сайгарылгазы.

2. Наречиени өске чугаа кезектеринден (ылаңгыя чүве аттарындан, демдек аттарындан, сан аттарындан, кылыг сөзүнүң причастие, деепричастие хевирлеринден) ылгаары. Наречиелерни шын бижири болгаш чугаага шын ажыглаары. Наречиелер-биле домактарга кылдыныгның янзы-бүрү байдалдарын илередири. Синоним болгаш антоним наречиелерни чугаага ажыглаары. Наречилерниң морфологтуг сайгарылгазын кылыры.

Ат орну, ооң синтаксистиг хүлээлгези болгаш шын бижилгези

1. Ат орну – тускай чугаа кезээ. Ооң ниити утказы, морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези. Ат орнунуң бөлүктери: арынның, айтырыгның, айтылганың, тодаргай болгаш тодаргай эвес ат оруннары. Тодаргай эвес ат оруннарын шын бижири. Ат оруннарының синтаксистиг хүлээлгези. Ат оруннарының морфологтуг сайгарылгазы.

2. Ат оруннарын өске чугаа кезектеринден ылгап билири, арынның ат оруннарын падежтерге өскертири болгаш оларны чугаага шын ажыглаары. *Силер, болар* деп ат оруннарын хүндүлел уткалыг херэглээри. Ат оруннарының морфологтуг сайгарылгазын кылыры.

6 класска чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын

Чугаа сайзырадылгазы.

7 КЛАСС (102 шак)

Кирилде тема

Чугаа сайзырадылгазы

1. Тыва дыл – Тыва Республикада күрүне дылдарының бирээзи, ооң ужур-дузазы.

2. Күрүне дылының чугулазын медереп билири, кижини бүрүзүнүң болгаш ниитилел амыдыралынга төрөөн дылдың ужур-дузазын билири. Литературлуг тыва дылды шын ажыглаары.

6 класска өөрөнгөн чүүлдерни катаптаары.

Чугаа сайзырадылгазы

1.Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры: Монолог. Диалог.

Лексика: Мергежил сөстери. Терминнер. Быжыг сөс каттыжыышкыннары.

Морфология: Өттүнүг сөстери. Кылыг сөзү болгаш ооң хевирлери. Наречиелерни болгаш ат оруннарын шын бижири.

2. Диалог болгаш монологту ылгаары. Аас болгаш бижимел чугаага, мергежил сөстөрүн, терминнерни, фразеологизмнерни болгаш чугаа кезектерин шын ажыглаары.

Сөзүглел дугайында билиглер. Чугаа сайзырадылгазы

1. Сөзүглел дугайында эге билиглер. Сөзүглелдин уткалыг кезектерге чардынары (абзац), оларның аразында харылзаалы. Сөзүглелдетема болгаш кол бодал. Сөзүглелди эде тургузар кол хевирлери: план тургузары, допчулай бижири.

2. Сөзүглелдин тема болгаш кол бодалын, кезектерин тодарадыры. Сөзүглелдин планын тургузары. Сөзүглел тургузарда, ооң дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага дүүшкээн сагыыры. Сөзүглелди үн доктаашкыннарын кылып, логиктиг ударениелиг сөстөрни ылгап, аянныг номчууру.

Морфология. Орфография. Чугаа культуразы. Чугаа сайзырадылгазы

Дузалал чугаа кезектери

Эдеринчилер болгаш дузалал аттар

1. Эдеринчилер болгаш дузалал аттар, оларның утказы болгаш ужур-дузазы. Эдеринчилер болгаш дузалал аттарның ылгалы. *-биледеп* эдеринчини аңгы азы дефистеп бижири. *дег, ышкаш* деп эдеринчилер бөлүглелдер тургузуп турда, биче сек-биле аңгылаары. Эдеринчилер болгаш дузалал аттарның морфологтуг сайгарылгазы.

2. Эдеринчилер болгаш дузалал аттарны чугаага ажыглаары. Падежтерниң уткаларын дузалал аттар-биле илередири, янзы-бүрү чугаа кезектерин эдеринчилер кылдыр хереглээри.

Эвилелдер

1. Эвилелдер, оларның утказы болгаш ужур-дузазы. Чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдер, оларның янзылары, тус-тузунда хүлээлгелери. Эвилелдерниң морфологтуг сайгарылгазы.

2. Чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдерни аас болгаш бижимел чугаага хереглээри. Синоним эвилелдерни солуп билири. Эвилелдерниң морфологтуг сайгарылгазын кылыры.

Артынчылар

1. Артынчылар, оларның утказы болгаш ужур-дузазы. Артынчыларның бөлүктери болгаш шын бижилгези. Артынчыларның морфологтуг сайгарылгазы.

2. Артынчыларлыг домактарны аянынг номчууру. Чоок уткалыг артынчыларны солуп, оларның чугаага ужур-дузазын медереп билири. Артынчыларлыг сөстөрни шын бижири. Артынчыларның морфологтуг сайгарылгазын кылыры.

Аян сөстери

1. Аян сөстери – онзагай чугаа кезээ. Аян сөстери бар домакка бижик демдектери. Аян сөстөрүниң морфологтуг сайгарылгазы.

2. Аас болгаш бижимел чугаага аян сөстөрүн ажыглаары. Аян сөстери кирген домактарга бижик демдектерин сагыры, сөзүглелдерде аян сөстөрлиг домактарны шын номчууру. Аян сөстөрүниң морфологтуг сайгарылгазын кылыры.

Синтаксис. Пунктуация. Чугаа культуразы. Чугаа сайзырадылгазы

Сөс каттыжыышкыннары

1. Синтаксис – грамматиканың кезээ. Синтаксистиг харылзаалар. Синтаксистиг өөренир чүүлдери: сөс каттыжыышкыннары болгаш домак. Сөс каттыжыышкынының дугайында билиг.

Сөс каттыжыышкынының сөстен болгаш домактан ылгалы.

Сөс каттыжыышкыннарында өзек болгаш чагырткан сөс, оларның холбажыр аргалары: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга. Сөс каттыжыышкыннарының сайгарылгазы.

2. Сөс каттыжыышкыннарының ужур-дузазын медереп билири. Өзек болгаш чагырткан сөстүң аразында холбаазын тодарадыры. Башкарылга, хамааржылга, каттыжылга холбаазы-биле каттышкан сөстөрүниң уткалыг харылзааларын ылгап билири. Сөс каттыжыышкыннарының сайгарылгазы.

Бөдүүн домак

1. Бөдүүн домак дугайында билиг. Чугаалар сорулгазының болгаш утказының аайы-биле домактарның хевирлери. Кол сөс биле сөглекчиниң аразында харылзаа.

Тургузуунуң аайы-биле домактарның янзыларының (ийи чугула кезигүүнүг болгаш чаңгыс чугула кезигүүнүг, делгеренгей болгаш делгеренгей эвес, нарынчылтынган болгаш нарынчылтынмаан, долу болгаш долу эвес) дугайында.

Бөдүүн домакта ударение.

2. Домакты сөстен болгаш сөс каттыжышкыннарындан ылгаары. Сорулгазының аайы-биле домактарның бөлүктөрүн аңгылаары. Аас чугаага үн аяны, логиктиг ударениени; бижимел чугаага бижик демдектерин, сөстөрнүң туружун сагыыры.

Ийи составтыг бөдүүн домактар

Домактың чугула кезигүүнери.

1. Кол сөс болгаш сөглекчи – домактың чугула кезигүүнери. Кол сөс биле сөглекчиниң аразында тире.

Кол сөс. Кол сөстүң илереттинери. Кол сөстүң көргүзүкчүлери.

Сөглекчи, ооң илереттинери, хевирлери (бөдүүн кылыг сөстүг, составтыг кылыг сөстүг, составтыг ат сөстүг). Сөглекчиниң составында модальдыг сөстөр.

2. Кол сөс биле сөглекчиниң аразында көргүзүкчү чокта, домактың аялгазын шын чугаалаары, шын бижири. Бижимел чугаага составтыг ат сөстүг болгаш кылыг сөстүг сөглекчилерни ажыглаары.

Домактың ийиги черге кезигүүнери

1. Домактың ийиги черге кезигүүнеринин дугайында өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары. Немелде. Дорт болгаш доора немелделер. Оларның илереттинери. Тодарадылга болгаш капсырылга, оларның илереттинери. Байдалдар, оларның утка аайы-биле бөлүктөрү: үениң, туруштуң, кылдыныг аргазының, чылдагаанның болгаш сорулганың, хемчегниң байдалдары. Байдалдарның илереттинери.

Делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактар дугайында билиг. Домакта сөстөрнүң туружу. Чечен чогаал болгаш чугаалажыр стильдерде сөстөрнүң туружунун өскерли бээри.

2. Домактың ийиги черге кезигүүнерин аңгылаары, оларның хевирлерин болгаш илереттинерин тодарадыры. Делгеренгей эвес домакты ийиги черге кезигүүнери-биле делгередери. Домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры. Домакта сөстөрнүң туружун хайгаараары, чечен чогаал болгаш чугаалажыр стильдерде сөстөрнүң туружун өскерттип ажыглап билири.

Чаңгыс составтыг бөдүүн домактар.

Долу болгаш долу эвес домактар

1. Чаңгыс составтыг бөдүүн домактар дугайында ниити билиг. Ат домактары. Тодаргай арынның домак. Тодаргай эвес арынның домак. Арын чок домактар. Чаңгыс составтыг бөдүүн домактарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы.

Долу болгаш долу эвес домактар дугайында билиг.

2. Чаңгыс болгаш ийи составтыг, долу болгаш долу эвес домактарны ылгаары. Синтаксистиг синонимнер болур чаңгыс составтыг болгаш ийи составтыг бөдүүн домактарны ажыглап, солуштурары; чүвелерниң, байдалдың, пейзажтың чурумалын көргүзерде, ат домактарын ажыглаары. Долу болгаш долу эвес домактарны кирибишаан, диалог тургузары.

Домактарның нарынчылтынар аргалары

1. Домактарның нарынчылтынар аргаларының дугайында билиг.

Домактың чаңгыс аймак кижигүннер-биле нарынчылтынары, оларга бижик демдектери. Каттыштырар аялга (интонация), *болгаш, база, биле* дээн чижектиг чагырыштырбас эвилелдер-биле каттышкан чаңгыс аймак кижигүннер. Чаңгыс аймак кижигүннерлиг домактарга түңнекчи сөстөр болгаш оларга бижик демдектери. Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгалар, оларга бижик демдектери.

Домактың тускайлаан кижигүннер-биле нарынчылтынары, оларга бижик демдектери. Тускайлаан кижигүннерлиг домактарның, тускайлаашкынның ужур-утказы.

Домактың делгеренгей кижигүннер-биле (причастиелиг, деепричастиелиг база деңнелгелиг бөлүглелдер-биле) нарынчылтынары, оларга бижик демдектери.

Домактың делгеренгей болгаш делгеренгей эвес адалгалар-биле нарынчылтынары, оларга бижик демдектери, интонацияның ужур-дузазы.

Домактың кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар-биле нарынчылтынары, оларга бижик демдектери, интонацияның ужур-дузазы.

Нарынчылтынган домактарның морфолог-синтаксистиг сайгарылгазы.

2. Бөдүүн домактың чаңгыс аймак кижигүннер, тускайлаан кижигүннер, делгеренгей кижигүннер (причастиелиг, деепричастиелиг база деңнелгелиг бөлүглелдер), адалгалар, кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар-биле нарынчылтынганын тодарадыры.

Чаңгыс аймак кижигүннерниң үн аяны болгаш эвилелдер дузазы-биле каттыжырын аңгылап билири. Тускайлаашкынның ужур-утказын билири. Тускайлаан кижигүннерлиг

домактарны чечен чогаалдан тывары. Нарынчыттыңан домактарны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары, оларга бижик демдектерин болгаш үн аянын сагыыры.

Нарынчыттыңан домактарның морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.

7 класска чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын.

Чугаа сайзырадылгазы

8 КЛАСС (68 шак)

Кирилде тема

Чугаа сайзырадылгазы

1. Бүгү делегейниң төрөөн дылдар болгаш тыва дыл хүнүнүң дугайында.
2. Бүгү делегейниң төрөөн дылдар хүнүн кажан, каяа, чүгө доктаатканын; тыва дыл хүнүнүң ужур-дузазын үнелээри. Чон бүрүзүңге төрөөн дылдың ужур-дузазын медресеп билири.

7 класска өөрөнгөн чүүлдерни катаптаары

Чугаа сайзырадылгазы

1. Дузалал чугаа кезектери болгаш аян сөстери. Сөс каттыжышкыны болгаш оларның холбаалары. Бөдүүн домак болгаш ооң нарынчыттынар аргалары. Сөзүглел.
2. Дузалал чугаа кезектериниң морфологтуг сайгарылгазын кылыры. Бөдүүн домактың долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры, бижик демдектерин сагыыры. Сөзүглелден нарынчыттыңан бөдүүн домактарны, домактан сөс каттыжышкыннарын тып, оларның холбааларын тодарадыры.

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар. Чугаа сайзырадылгазы

1. Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар дугайында.
Дорт болгаш доора чугаа дугайында билиг. Дорт чугааның мурнунда болгаш соонда авторнуң сөстери. Дорт чугааның иштинде авторнуң сөстери. Дорт чугаалыг домактарга бижик демдектери.
Цитата. Цитата ажыглаанда, бижик демдектери.
Дорт чугаалыг домактарның болгаш цитаталарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы.
2. Дорт болгаш доора чугаалыг домактарга бижик демдектерин сагыыры. Дорт чугааны авторнуң сөстеринден аялга дузазы-биле ылгалдыр чугаалаары. Өске кижиниң

чугаазын дорт чугаа-биле, доора чугаа-биле дамчыдары. Дорт чугааны дораа чугаа кылдыр өскертири. Цитаталарны чугаага ажыглаары.

Пунктуация.

1. Пунктуация дугайында билиг. Бижик демдектери болгаш оларның ужур-утказы. Медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы домактарынга бижик демдектери. Нарынчыттынган домактарга бижик демдектери. Биче секти, ийи секти, бүдүн чартык секти ажыглаары. Тире болгаш дефисти ылгаары. Кавычканы ажыглаары.

2. Бижимел чугаага пунктуастыг нормаларны сагыыры. Тыва дылдың орфографтыг словарын ажыглаары.

Синтаксис. Пунктуация. Чугаа культуразы. Чугаа сайзырадылгазы

Нарын домак

1. Нарын домак дугайында билиг. Нарын домактың хевирлери: чагырышпаан болгаш чагырышкан. Нарын домакта бөдүүн домактарның каттыжар аргалары: кожумактар, эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстөр, эдеринчилер болгаш дузалал аттар, артынчылар, үн аяны.

2. Нарын домакта бөдүүн домактарның чугула кежигүннерин тып, кызыгаарын айтыры, каттыжар аргаларын тодарадыры. Нарын домактың хевирлерин ылгаары. Нарын домактың иштинде бөдүүн домактар аразынга бижик демдектерин сагыыры.

Чагырышпаан нарын домак.

1. Чагырышпаан нарын домактар дугайында билиг, оларга бижик демдектери. Чагырышпаан нарын домактарның янзылары: эвилелдер чок чагырышпаан нарын домак, эвилелдерлиг чагырышпаан нарын домак.

Чагырышпаан нарын домактарга бижик демдектери.

Чагырышпаан нарын домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазы.

2. Чагырышпаан нарын домактарны чугаага ажыглаары, оларның шын номчууру. Чагырышпаан нарын домактарга бижик демдектерин сагыыры. Чагырышпаан нарын домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.

Чагырышкан нарын домак. Чугаа сайзырадылгазы

1. Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домак. Оларның холбажыр аргалары.

Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзылары: тодарадылганың, немелдениң, үениң, даар байдалдың, чөрүлдээниң, сорулганың, чылдагаанның, деңнелгениң, туруштуң, кылдыныг аргазының тайылбыр домактары, оларга бижик демдектери. Чагырышкан арын домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазы.

2. Чагырышкан нарын домактың кол болгаш чагырткан домактарының аразында уткалыг харылзаазын тодарадыры. Чагырткан домактарның кол домакка холбажыр аргаларын ылгап, танып билири. Чугаага чагырышкан нарын домактарны ажыглаары. Чагырышкан нарын домактарга бижик демдектерин салырын бадыткаары. Чагырышкан арын домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.

Нарын синтаксистиг конструкциялар

1. Нарын синтаксистиг конструкциялар дугайында билиг. Оларның кезектериниң аразында харылзаалар болгаш бижик демдектери.

2. Сөзүглелдерде нарын синтаксистиг конструкцияларны танып, тып, бижик демдектерин сагыыры.

8класска чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын.

Чугаа сайзырадылгазы

9 КЛАСС (34 шак)

Кирилде тема. Чугаа сайзырадылгазы

1. Чоннуң культура болгаш төөгүзүнүң айтырыгларының ооң дылын дамчыштыр илереттиниң келири. Тыва улустуң чугаа этикеди.

2. Тыва улустуң аас чогаалы, чечен чогаалында болгаш төөгү талазы-биле сөзүглелдерде дылдың национал-культурлуг ужур-утказы сиңниккенин тодарадыры. Тыва чугаа этикединиң дүрүмнерин өөредилгениң ажыл-чорудулгазынга болгаш амыдыралга чөптүг ажыглаары.

7-8 класстарга өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары

Чугаа сайзырадылгазы

1. Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар. Бөдүүн домак. Нарын домак. Чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактар. Нарын синтаксистиг конструкциялар.

2. Дорт болгаш доора чугаалыг домактарга бижик демдектерин сагыыры. Цитаталарны ажыглаары. Бөдүүн болгаш нарын домактарны ылгаары. Чагырышкан

болгаш чагырышпаан нарын домактарны, нарын синтаксистиг конструкцияларны сөзүглелдерден тып, танып билири.

Дыл дугайында ниити билиглер. Чугаа сайзырадылгазы

1. Дылдың ниитилел амыдыралынга ужур-утказы. Дыл эртеми база ооң адырлары: фонетика, лексика, грамматика болгаш оларның өөренир чүүлдери.

Тыва дыл эртемининң үндезин дөстери.

Тывага ажыглап турган бижиктерниң кыска төөгүзү.

Тыва дылдың шинчилекчилери. Тыва дылдың баштайгы шинчилелдери. Советтиг Тыва үезинден эгелээш, амгы үеге чедир шинчилеп келгени.

Амгы тыва дылдың хевирлери: литературлуг дыл, девискээр аайы-биле диалектилер, кара чугаа болгаш ооң аяны, мергежилиниң аайы-биле хевирлери, жаргоннар.

2. Дылдың ниитилел амыдыралынга ужур-утказын. Кижиниң амыдыралында харылзажырының чаңчыл-мергежилдериниң чугулазын, ниитилел болгаш күрүне амыдыралында, чаа делегейде тыва дылдың ужур-дузазын медереп билири. Тыва дылдың чаражын, байлаан (чеченин) медереп билири. Амгы тыва дылдың хевирлерин ылгаары. Тыва болгаш өске түрк дылдарның сайзыралының дугайында кол чүүлдерни таныштырары.

Сөзүглел дугайында билиглер. Чугаа сайзырадылгазы

1.Сөзүглел дугайында билиг. Сөзүглелдин кол демдектери (кезектерниң тема болгаш тургузуг талазы-биле чаңгыс аай болуру, грамматика талазы-биле харылзаалы, утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, төнгөн уткалы), темазы, кол утказы, микротемазы (кыска темаларга чардынганы). Абзацтың чугааның стиль-композициялыг үзүндүзү болуру. Чугааның утка болгаш хүлээлгелериниң аайы-биле хевири: чурумал, тоожуушкун, угаап боданышкын. Сөзүглелдин тургузуу, планы. Сөзүглелде теманы сайзырадырының аргалары. Улуг хемчээлдиг сөзүглелди эде тургузарының кол хевирлери: план тургузары, тезис, допчулай бижиири, аннотация.

Сөзүглелдин филологтук сайгарылгазының дугайында кыска тайылбыр (сөзүглелдин фонетика, лексика, морфология, синтаксис талазы-биле курлавырлары; сөзүглелге сөстүң доора болгаш көжүргөн уткаларын, контекстуалдыг синонимнерни болгаш антонимнерни, окказионализмнерни (авторнуң бодунуң чогааткан сөстери) ажыглааны).

2. Сөзүглелди ооң темазының, утказының, тургузуунуң аайы-биле сайгарары. Сөзүглелде дүлгүүр сөстери тып билири болгаш оларның аайы-биле сөзүглелде кол

бодалды болгаш ооң темазын тодарадып билири. Сөзүглелдин планын тургузары. Сөзүглелди уткалыг кезектерге чарып, дылының онзагайын сайгарары. Чугааның сорулгазының, темазы азы кол бодалының аайы-биле, кымга адрестээнин, байдалын барымдаалап сөзүглелде дылдың (чугааның) кандыг аргаларын ажыглаанын сайгарары. Сөзүглел тургузарының негелделерин сагып, аңгы-аңгы хевирлерниң сөзүглелдерин тургузары. Аас болгаш бижимел чугааның чижектерин үнелеп, өскертири. Сөзүглелдин дыл талазы-биле сайгарылгазын кылыры.

Чугаа культуразы. Стилистика. Чугаа сайзырадылгазы

1. Чугаа культуразының дугайында ниити билиг. Чугаа культуразының кол негелделери. Аас болгаш бижимел чугааның кол-кол негелделери. Тыва дылдың словарьларының тыва литературлуг дылдың нормаларын шиңгээдип алырынга ужур-дузазы.

Стилистика. Стилдерниң хүлээлгезиниң аайы-биле хевирлери. Ном болгаш чугаа стилдери.

Чугаа стили болгаш ооң-биле холбашкан чугаа культуразының айтырыглары. Ооң хевирлери болгаш онзагайы: чугаалажыры, чугаалаары, кижилерниң амы-хууда чагаалары.

Эртем стили болгаш ооң-биле холбашкан чугаа культуразының айтырыглары. Ооң хевирлери болгаш онзагайы: үнелел, реферат, аннотация, тезис, илеткел, статья, рецензия дээш о.ө. Эртем стилинде сөзүглелге цитаталарны ажыглаары.

Публицистика стили болгаш ооң-биле холбашкан чугаа культуразының айтырыглары. Ооң хевирлери болгаш онзагайы: илеткел, демдеглел, медээ, статья, интервью, тоожуушкун, репортаж.

Албан-херек стили болгаш ооң-биле холбашкан чугаа культуразының айтырыглары. Ооң хевирлери болгаш онзагайы: шынзылга, билдириишкин, резюме, протокол.

Чечен чогаал стили, ооң жанрларының дыл талазы-биле онзагайлары.

2. Тыва литературлуг дылдың нормаларын билири, оларны аас болгаш бижимел чугаага сагыры. Бодунуң чугаазында четпестерни эдип билири. Тыва дылдың литературлуг нормаларын словарьлар таварыштыр хайгаараары. Өөредилгеге болгаш хүн бүрүде амыдыралга тыва дылдың онзагайын кадагалавышаан, ажыглаары.

Ном болгаш чугаа стилдерин ылгап билири. Чугааның аянын барымдаалап, ооң стилин тодарадыры, стилдерни ылгаары. Сөзүглелдин кайы стильге хамааржырын тодарадыры. Чугааның аңгы-аңгы стилдер, жанрлар, хевирлеринге бижимел чугааларны тургузары. Эш-өөрүнүң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат-биле чүве

чугаалаары; маргылдаалыг айтырыгларны шиитпирлээринге киржири. Бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүң ужур-дуказын; сөс курлавырын байыдарынын эргежок чугулазын медресе билири. Чугааның сорулгазынга болгаш байдалынга дүүштүр сөстөрни, сөс каттыжышкыннарын, домактарны шын ажыглаары. Өске кижинин чугаазын дамчыдар аргаларны шын ажыглаары. Янзы-бүрү хевирнин словарьларындан херек медээни тып, шилип, янзы-бүрү ажил-чорудулгага шын ажыглаары. Тыва дылдың байлак сөс курлавырын чечен чогаалда болгаш амыдыралда ажыглаанын хайгаараары.

5-9 класстарга өөрөнгөн чүүлдерни түңнээри

1. Лексика, фонетика, грамматика (морфология биле синтаксис), шын бижилге.
2. Ук темалар талазы-биле өөрөнгөн чүүлдерни системажыдып, түңнээри.

ПРОГРАММАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ-МЕТОДИКТИГ БОЛГАШ

МАТЕРИАЛ-ТЕХНИКТИГ ХАНДЫРЫЛGAZY

Амгы үениң дериг-херексели чүгле көргүзүгүлүүн эвес, а боданып чугаалаарын дүргөн сайзырадыры-биле өөредилге шөлүңге мультимедийлиг чаа аргаларны тургузарын хандырап ужурлуг. Ол чүгле дыл системазының болгаш чугаа мергежил-чаңчылдарын эвес, а ниити өөредиглиг чаңчылдарын база хевирлээр.

Өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадырынга орус болгаш тыва чурукчуларның сюжеттиг чуруктарын, тыва болгаш өске-даа чоннарның ус-шеверлериниң кылган ажилдарын көргүзүг материалдары кылдыр ажыглаары – тыва болгаш өске-даа чоннарның культуразы, төөгүзү-биле таныштырары. Оларның онзагай чурумалдыг талаларын чугаалап тура, өөреникчилер аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр аргалыг болур. Ол ышкаш электроннуг курлавырларны (презентацияларны, тыва дылдың электроннуг корпусун, мультимедийлиг көргүзүглер, тыва дылга хамаарышкан аудио-, видеороликтер, электроннуг өөредилге болгаш номчулга номнары дээш о.ө) ажыглаары чугула. Сюжеттиг чуруктар болгаш көргүзүг материалдары өөреникчилерниң сөс курлавырын байыдар, аас болгаш бижимел чугаазын идепкейжидер, эстетиктиг кижизидилгениң айтырыгларын шиитпирлээринге дузалаар. Өөредилге номнарынга методиктиг удуртулгалар болгаш өске-даа методиктиг дузаламчы ажилдарның башкыга турары чугула.

Тыва дыл кичээлинге ажыглап болур интернет-курлавырлары

«Тываның чогаалчылар» сайтызы (www.picateli-tuvy.ru).

Национал школалар хөгжүдөр институттун сайты (www.irnsh.ru).

Өөрөдилге номнарының электроннуг хевири: 5-6 класстар, 2018. (эде үндүрүлгелер: 5-6 кл 2014, 2015):

1. Бавуу-Сюрюн М.В., Сувандии Н.Д., Ооржак Б.Ч., Хертек А.Б., Сарыглар Ч.А. Тыва дыл. 5 класс. [Электроннуг ресурс]. Кирер адреси: <http://irnsh.ru/qwe/>
2. Бавуу-Сюрюн М.В., Ооржак Б.Ч., Хертек А.Б., Доржу К.Б. Тыва дыл. 6 класс. [Электроннуг ресурс]. Кирер адреси: <http://irnsh.ru/qwe/>

Нормативтиг документиленер:

- ФГОС основного общего образования. Стандарты второго поколения. // - М.: Просвещение, 2011. – 48 с.
- Фундаментальное ядро содержания общего образования. В.В. Козлова, А.М. Кондакова редакциязы-биле. М.: Просвещение, 2009. – 59 с. (Серия «Стандарты второго поколения»).

Концепциялар:

- Данилюк А.Я., Кондаков А.М., Тишков В.А. Концепция духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина России. – М.: Просвещение, 2010. – 21 с.
- Кенин-Лопсан М.Б., Салчак К.Б., Сундуй Г.Д., Шаалы А.С. Тыва Республиканың өөрөдилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының концепциязы. – Кызыл: Изд-полиграф. отдел «Билиг» НШХИ, 2011. – 34 а.
- Концепция воспитания человека культуры в образовательных учреждениях Республики Тыва. ред. Шаалы А.С. 2-ги үндүрүлгө. – Кызыл: ИПО “Билиг”, 2003. – 31 а.

Орус дылдың программалары болгаш стандартары:

- Примерные программы по учебным предметам. Русский язык. 5-9 класстар: проект. – 2-ги үндүрүлгө. – М.: Просвещение, 2010. – 112 а. (Серия «Стандарты второго поколения»)
- Русский язык. Рабочие программы. Предметная линия учебников Т.А. Ладыженской, М.Т. Баранова, Л.А. Тростенцовой и др. 5-9 кл. Пособие для учителей общеобразовательных учреждений. 12-ги үндүрүлгө, катап үндүргөн. М.: Просвещение, 2011. – 111 а.

Өөрөдилге-методиктиг литература:

- Доржу К.Б., Сувандии Н.Д., Хертек А.Б., Ооржак Б.Ч., Сарыглар Ч.А., Бавуу-Сюрюн М.В. Өөредилге ному “Тыва дыл” 5 класс. – Кызыл: НШХИ, 2014. – 256а.
- Бавуу-Сюрюн М.В., Доржу К.Б., Ооржак Б.Ч., Хертек А.Б. Өөредилге ному “Тыва дыл”. 6 класс. – Кызыл: НШХИ, 2015. – 249 а.
- Монгуш Д.А., Доржу К.Б. Өөредилге ному “Тыва дыл” 6-7 класс. 4-кү үндүрүлгө. – Кызыл: Ю.Ш. Кюнзегеш аттыг ТНҮЧ., 2007. Өөредилге ному. – 278 а.
- Биче-оол М.Д., Монгуш Д.А., Бавуу-Сюрюн М.В., Ойдан-оол А.К. Тыва дыл. 8-9 класстар. Өөредилге ному. 4-кү үндүрүлгө. – Кызыл: ТНҮЧ, 2006. – 238 а.
- Доржу К.Б. Төрээн (тыва) дылдың морфологиязынга мергежилгелер чыындызы. Өөредилге ному. – Кызыл: ТывКУ, 2016. – 163 а.
- Салзынмаа Е.Б. Сопоставительная грамматика тувинского и русского языков. – Кызыл: РИО ТывКУ, 2008. – 91 с
- Сувандии Н.Д., Бавуу-Сюрюн М.В., Доржу К.Б., Ооржак Б.Ч., Хертек А.Б. 9-ку класстың доозукчуларының тыва дылда түңнел күрүне шылгалдаларының (чаа хевир-биле) чижек онаалгаларының чыындызы. - Кызыл: НШХИ, 2014. – 63 а.

Тыва дылда стандарттар болгаш программалар:

- Ойдан-оол А.К., Сат Ш.Ч., Н.Д. Сувандии. Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы. 5-11 классы. Күрүне стандарты. Өөредилге программалары. – Кызыл, 2008. – 88 а.
- Тыва Республиканың ниити өөредилгезиниң Күрүне стандартының национал-девискээр кезээ. НШХИ үндүрүлгези. – Кызыл: ТНҮЧ, 2006. – 263 а.
- Доржу К.Б. Тыва дыл болгаш чогаалды 8-11 класстарга хандыр өөредириниң шенелде программасы. – Кызыл: НШХИ, 2005. – 56 а.

Методиктиг сүмелер, справочниктер:

- Бавуу-Сюрюн М.В., Куулар Ч.К. Тыва дылдың лексиказынга факультативтер. Өөредилге-методиктиг удуртулга. - Кызыл: Типография КЦО «Аныяк», 2005. 116 с.
- Дээди өөредилге черинге тыва дылдың башкылаашкыны. – Кызыл: РИО ТывКУ, 2008. – 97 а.
- Март-оол К.Б. 5-9 класстарга тыва дылды башкылаарының методиказы. 1-ги үндүрүлгө. – Кызыл: ТНҮЧ, 2002. – 272 ар.
- Тыва орфографияның болгаш пунктуацияның дүрүмнери. Ред. Д.А. Монгуш. №2. – Кызыл: Республиканың типографиязы, 2001. – 64 а.

- Ойдан-оол А.К., Ооржак М.Ч., Ооржак С.Т-С. Диктантылар чыындызы. 5-9 класстарга. – Кызыл: ТНУЧ, 2003. – 245 а.

Тыва дылдың словарьлары:

- Ондар Б.К. Топонимический словарь Тувы. – Абакан: үндүрүлгези Н.Ф.Катанов аттыг ХакКУ, 2004
- Орус-тыва словарь / Ред. Д.А. Монгуш. – М.: Русский язык, 1980. – 660 а.
- Тыва дылдың орфографтыг словары. Эдилгелиг болгаш немелделиг 5-ки үндүрүлгези. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1967. – 445 ар.
- Тыва дылдың тайылбыр словары. Ред. Д.А. Монгуш. – Новосибирск: Наука, 2003. – 599 с. (Т.І:А–Й).
- Тыва дылдың тайылбыр словары. Ред. Д.А. Монгуш. – Новосибирск: Наука, 2011. – 798 с. (Т.ІІ:К–С).
- Тыва-орус словарь. Ред. Э.Р. Тенишев. – М.: Советская энциклопедия, 1968. – 648 с.
- Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том 1 (А-Б). – Новосибирск: Наука, 2002.
- Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том II. (Д, Е, И, Й). – Новосибирск: Наука, 2003.
- Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том III. (К, Л, М, О). – Новосибирск: Наука, 2004.
- Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том IV. (П-С). – Новосибирск: Наука, 2011.

ДОПЧУЗУ:

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК.....	3
ЭРТЕМНИҢ КОЛ УТКАЗЫ..	12

ТЕМАЛЫГ ПЛАННААШКЫН

• 5 класс.....	19
• 6 класс.....	22
• 7 класс.....	25
• 8 класс.....	28
• 9 класс.....	30

ПРОГРАММАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ-МЕТОДИКТИГ БОЛГАШ МАТЕРИАЛ- ТЕХНИКТИГ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ.....	54
---	----